АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ

тәдриси

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ

БАКЫ - 1981

4

Scanned with MOBILE SCANNER

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
вә
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәчмуә)

«Азәрбајчан мәктәби»

журналына әлавә

1954-чү илдән чыхыр.

ОКТЈАБР—ДЕКАБР

1981

№ 4 (112)

МҮНДӘРИЧАТ

Әдәби шөһрәтин зирвәләриндә

З. Әкбәров — Низами јарадычылығында мә'нәви јүксәлишә чағырыш мотивләри 3

Т. Рзајев — X синифдә Һ. Чавид јарадычылығынын тәдриси 13

А. Бабајев — Реалист сәнәткар, көркәмли ичтимаи хадим 21

Методика вә тәчрүбә

Б. Әһмәдов — Тә'лим методларынын тәкмилләшдирилмәсинә даир 27

Р. Һәсәнова — Азәрбајчан дили дәрсләриндә билик, бачарыг вә вәрдишләрин ашыланмасында алгоритмләрдән истифадә 34

Ч. Әлијева — Азәрбајчан дили дәрсләриндә фразеоложи бирләшмәләр үзәриндә ишин апарылмасы тәчрүбәсиндән . 40

А. Мәммәдов — Дүзкүн јазы тә'лиминдә етимоложи тәһлилдән истифадә 48

Р. Әһмәдов — «Вагиф» пјесинин тәдрисиндә тәдгигат материалларындан истифадә 53

М. Әлијева — Әдәбијјат дәрсләриндә тә'лим методларындан комплекс истифадә етмәјин сәмәрәлилији һаггында 59

Өзүнүтәһсилә көмәк

И. Һачыјев — Әдәбијјат мүәллиминин педагожи вә шакирдләрин әдәбијјатдан тә'лим әмәјинин нәтичәләринә гијмәт верилмәси һаггында 66

Scanned with MOBILE SCANNER

Нәзәри ҝејдләр

Т. Рүстәмова — Фарс дилиндән алынмыш бә'зи сөзләрин семантик хүсусијјәтләри һаггында 75
С. Һүсејнова — М. Ә. Сабирин јарадычылығында ингилаби-демократик идејаларын фәһлә мөвзусунда тәрәннүмү мәсәләләри 80

Дидактик материаллар

Ифадә үчүн мәтн 88

Консултасија

Ә. Әфәндизадә — Суаллара чаваб 90
1981-чи илдә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә дәрч олунмуш материаллар 94

●

Редаксија һеј'әти: Ә. Әфәндизадә (редактор), А. Бабајев (редактор муавини), Ч. Әһмәдов, Ә. Кәлбәлијев, Ш. А. Микајылов.

Техники редактор вә корректор Зөһрә Рзајева.

Јығылмаға верилмиш 8/IX-1981-чи ил. Чапа имзаланмыш 21/V-1982-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 84^1/_{16}$=3,0 кағыз вәрәги, 6,0 физики чап вәрәги, 6,2 мүәллиф вәрәги.
ФГ 11816. Сифариш 6163. Тираж 13615.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон: 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

© «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 4, 1981-чи ил.

НИЗАМИ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНДА МӘ'НӘВИ ЈҮКСӘЛИШӘ ЧАҒЫРЫШ МОТИВЛӘРИ

Заһид ӘКБӘРОВ
филолокија елмләри намизәди

ДҮНЈА поезијасынын корифеји Низами Кәнчәвинин (1141—1209) әсәрләри охучуда вәтәнә, халга, инсан вә онун көзәллијинә мәһәббәт, елмә, маарифә рәғбәт, зүлмә вә һагсызлыға нифрәт һиссләрини күчләндирир. Шаир Кәнч нәслә мүрачиәт едәркән, һәр шејдән әввәл, она мә'нәви чәһәтдән даима јүксәлмәјә чағырмышдыр. Һеч шүбһәсиз, бу тәшәббүс кәнчлијин дүзкүн вә аһәнкдар инкишафы үчүн хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Мәһз буна көрә дә Низаминин јарадычылығындакы јүксәлишә чағырыш мотивләриндән әдәбијјат мәшғәләләриндә кениш бәһс ачмаға хүсуси еһтијач дујулур. Бу мотивләри, башлыча олараг, ашағыдакыларла изаһ етмәк олар.

«Пәнч-кәнч» («Беш хәзинә») кими шөһрәт тапмыш Низами «Хәмсә»синин һәлә биринчи әсәри «Мәхзәнүл-әсрар» («Сирләр хәзинәси»—1176/1177) бу бахымдан бир сыра хүсусијјәтләри илә диггәти чәлб едир.

Чәми ијирми мәгаләдән ибарәт олан бу әсәрдә аличәнаблыг, хејирхаһлыг, башгасына зүлм етмәмәк, зүлмә бојун әјмәмәк, әмәјә вә әмәк адамларына һөрмәт, достлугда сәдагәт, вәфа кими мүсбәт инсани сифәтләр алгышланыр.

Низами инсан вә онун јүксәк мөвгејиндән данышыб һәр шејдән үстүн, көзәл вә шәрәфли олан һәмчинсини каинатын бәзәји сајыр, ону өз шәрәфини, мәнлијини горумаға чағырыр.

Кичик јашларындан ата-анасыны итириб мүстәгил јашамаға адәт етмиш Низами шәхсән өз сә'ји, күчү вә әмәји илә јүксәлмишдир. Азад һәјат јолуну сечмиш јохсул, лакин мә'-

Scanned with MOBILE SCANNER

нән зәнкин олан шаир «арпа чөрәјинә гәнаәт едиб өз гапысынын асланы олмағы, буғда чөрәји хатиринә башгаларынын гапысында пишик олмамағы», һеч кәсә бојун әјмәмәји мәсләһәт көрүрдү. Низаминин тимсалыны әсәрдә кәрпич кәсән гочанын сурәтиндә көрмәк олар: Бүтүн күнү јандырычы күнәшин алтында, гышда исә сојугда кәрпич кәсиб ағыр зәһмәт мүгабилиндә бир парча чөрәк әлдә едән бу мәғрур, намуслу инсан шаирин нәзәриндә јүксәк мә'нәвијјата маликдир. Гоча садәлөвһ чаһилә дејир:

Онунчүн өјрәтдим ки, әлими бу сәнәтә,
Бир күн сәнә әл ачыб дүшмәјим хәчаләтә.

«Сүлејман вә әкинчи» һекајәсиндә суја һәсрәт галыб тарласыны алын тәрилә сулајан, торпағы дырнаглары илә газыјан әкинчиләрин шаһлардан чох-чох јүксәкдә дурдуглары көстәрилир.

Низамијә көрә, инсан өмрүнү хош вә мә'налы кечирмәлидир. Лакин бу, башгасынын һесабына дејил, онун өз сә'ји вә әмәји илә јарадылмалыдыр.

Низами дүһасы ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләринә ишыг салыб чәмијјәтин сағлам гүввәләринин көзәл арзуларыны һәјата кечирмәк үчүн јоллар көстәрир. О, мөвчуд вәзијјәтлә барышмаг истәмәјиб онун јахшылыға доғру дәјишдирилмәсинин зәрурәтини ирәли сүрүр, бу мүбаризәдә мәтин ирадәли олмағы лазым билир.

Мә'јус олма гара күндә, һәјатын бир гануну вар;
Гаты гара булудлардан инчи кими јағыш јағар...
Бир данәни өз гојнунда кизләтмәсә гара торпаг;
Нә торпагда данә олар, нә күл-чичәк, нә бағча-бағ.

—дејән шаир ән ағыр шәраитдә јашајан инсанлары руһдан дүшмәмәјә, ишыглы кәләчәјә инам бәсләмәјә чағырыр.

«Нуширәван вә бајгуш», «Зүлмкар шаһ вә доғручу гоча», «Султан Сәнчәр вә гары» һекајәләриндә залымын зүлмүнү үзүнә чырпмағы, һәгигәти чәсарәтлә сөјләмәји төвсијә едир.

Низами «көһнә будаглары кәсмәсән, јени сәрв бој ата билмәз, јерин бағрыны парчаламасан, саф сују чешмәси ахмаз»,—дејә инсанлары онларын азадлығына мане олан гүввәләрә гаршы чыхмаға сәсләјир. О, һәмчинин муасири олан һөкмдарлара, сарајлара мурачиәт едәрәк писликдән гајытмағы, хејирхаһ ишләр ардынча кетмәји мәсләһәт билир. «Низами бир-биринә зидд олан зүлм вә әдаләт мәфһумларыны гаршылашдырмагла Шәрг деспотизминә... гаршы кәскин е'тиразларыны вә утопик шәкилдә дә олса, азадлыг, бәрабәрлик һаггында фикирләрини экс етдирир».[1] Онун бу габагчыл фикирләри мүәјјән дәрәчәдә јахын олдуғу «әхи»ликлә (әхи әрәбчә «мәним гардашым» демәкдир) әлагәдар иди. Шаир. «Сирләр хәзинәси»индән башлајараг, демәк олар ки, поемаларынын һамысында, һәмчинин лирикасында ирәли сүрдүјү ичтимаи проблемләрлә әхиләрин мәрамнамәсинә јахынлашырды. Шејх әхи Зәнчанинин башчылыг етдији әхиләр тәшкилатына мәнсуб оланлар бир-биринә гаршылыглы јардым көстәрир, јохсулларын һүгугуну мүдафиәјә галхараг, залым һөкмдарларын зоракылығыны мәһдудлашдырмаға чалышырдылар.

Низами әдәбијјатда бөјүк дөнүш јарадан «Сирләр хәзинәси» илә кәләчәк поемаларына бир зәмин һазырламышды. Шаир бу әсәриндә нәсиһәтчи кими чыхыш едирсә, «Хосров вә Ширин» (1180), «Лејли вә Мәчнун» (1188) поемаларында өзүнү инсанын дахили аләмини мүкәммәл шәрһ едән бир психолог кими көстәрир.

«Хосров вә Ширин» инсан, онун мә'нәвијјаты, гәлбинин кенишлији, ешгин вә јарадычы әмәјин һәр шејә галиб кәлән гүдрәти һаггында јазылмыш көзәл бир дастандыр. Шаир бу мөвзуну ишләркән хүсусилә намуслу әмәјин харигәләр јарадан гүдрәтини көстәрмәјә, саф, тәмиз ешгин мөһтәшәм абидәсини јаратмаға, онун ичтимаи-фәлсәфи мә'насыны ачмаға чан атыр. Ешгә, мәһәббәтә һәјатын әсас һәрәкәтверичи гүввәси кими бахан шаир әсәрин мүгәддимәсиндә дејир:

Ешгдир меһрабы уча көјләрин,
Ешгсиз, еј дүнја, нәдир дәјәрин?
Ешгсиз олсајды хилгәтин чаны
Дирилик сармазды бөјүк чаһаны.

Низамијә көрә, мәһәббәт һәјат, дирилик, јарадычылыг гајнағыдыр. О, бурада мәһәббәт идеалы һаггындакы консепсијасыны бәдии тәфәккүрүнүн күчү илә ифадә едир.

Шаир јүксәлишә чағырыш идејаларыны севимли гәһрәманларынын тимсалында әјаниләшдирир. Низами әсас гәһрәманы олан атәшпәрәст гызы Ширини бир сыра имтаһанлардан кечирир. Онун ирадәсини вә мә'нәви паклығыны бүтүн чылпаглығы илә көстәрир.

[1] Мәммәд Чәфәр. Сечилмиш әсәрләри, I чилд, Азәрнәшр, Бакы, 1978, сәһ. 8.

Scanned with MOBILE SCANNER

Бәрдә көзәли Ширин Иран шаһзадәси Хосрову севир. Онун мәһәббәти чошгун вә сонсуздур. Лакин бу јолда һәр чүр изтираба дөзәрәк өз шәрәфини, намусуну вә һејсијјәтини горујур. Заһирән чох көзәл олан Хосров исә сәбатсыз, сәчијјәсиз бир варлыгдыр. О, гадынлара бир әјләнчә мәнбәји кими бахыр. Өз шылтаг һәрәкәтләри илә Ширинин гәлбини инчидир... Лакин сон нәтичәдә тамамилә дәјишир. Бир чох романтик сәркүзәштләрдән сонра Хосров вә Ширин гәлбләрини бир-биринә верирләр. Ширин өмрүнүн сонуна гәдәр илк мәһәббәтинә садиг галыр. Ширујјәнин хәјанәти илә севкилиси өлдүрүлдүјү заман исә интиһар едир. Низами үлви мәһәббәтә дәјишмәз сәдагәтин рәмзи олан бу интиһары алгышлајыр:

Алгыш бу өлүмә, әһсән Ширинә —
Өлдүрән Ширинә, өлән Ширинә.
Мәһәббәт јолунда өлүм будур, бах,
Чанана беләдир чаны тапшырмаг.

Шаир бу јолла Ширини ән агыр күндә әһдиндән дөнмәз нәчиб бир инсан, вәфалы һәјат јолдашы кими идеаллашдырыр. Ширин јүксәк мәһәббәти, сәдагәти вә фәдакарлыгы илә Шәрг әдәбијјатында тамамилә јени вә парлаг бир сурәт кими јүксәлмишдир. Дүнја әдәбијјаты тарихиндә Дантенин (1265—1321) јаратдығы Беатрича бир сыра хүсусијјәтләринә көрә, Ширинлә мүгајисә едилә биләр.

Низаминин севә-севә тәсвир етдији икинчи гәһрәман Фәрһаддыр. Кәнч Фәрһадын симасында бирләшмиш сәнәткарлыг, гүввәт вә ирадә ону јашадығы чәмијјәтдә һаким сајылан шәхсләрин фөвгүнә јүксәлтмишдир. Ширинин ешгиндән гүввәт вә илһам алан гәһрәманын күлүнкүнүн гаршысында сылдырым гајалар, сәрт дашлар таб кәтирмәјәрәк мума чеврилир.

Фәрһадын јенилмәзлији, фәдакарлыгы Хосровла үзләшдији заман өзүнү даһа габарыг көстәрир:

Хосров әввәл сорду: «Һардансан, чаван?»
Фәрһад чаваб верди: «Дост дијарындан».
Деди: О дијарда һансы сәнәт вар?
Деди: «Гәми алыб, чаны сатырлар».
«Деди: «Чаны сатмаг һеч әдәб дејил».
Деди: «Ашигләрдә бу әчәб дејил».
Деди: «Үрәкдәндир чәкдијин бу гәм?»

Деди: «Үрәк нәдир, чандан ашигәм».
Деди: «Әзиздирми ешги Ширинин?»
Деди: «Ону чандан билирәм ширин...»

Бу мүкалимәдә онун ешгинин дәринлији өз әксини тапмышдыр. Ширинин өлүм хәбәрини ешидән гәһрәман дилиндә севкилисинин ады, торпагы гучаглајараг чан верир.

Шаир бу гәмли сәһнәдә куһкәни (дағчапаны) өлүмү илә дә јүксәлдир. Һәркаһ Хосров узун тәкмилләшмә јолу кечдикдән сонра ешгин јүксәклијини дәрк едирсә, Фәрһад, әксинә, илк дәгигәдән Ширини ән бөјүк бир идеал кими гәбул едир. Әсәрдә Фәрһадын симасында тәмиз ешгин нәчибләшдиричи гүввәти ифадә олунмушдур.

Низами Хосров сурәтини ишләркән онун шаһлығыны дејил, мә'нәви тәкмилләшмә просесини тәсвир етмәји әсас көтүрүр.

Шаһзадә гәсбкар Бәһрам Чубинәнин һүчумундан горхуб Азәрбајчана кәлир. О, бурада Ширинә өз ешгини е'лан едир. Ширин исә һәјатын мә'насыны ејшү ишрәтдә, гадын вә шәрабда көрән Хосровун онун ешгинә лајиг олмасына шүбһә едир... Лакин һадисәләрин инкишафы илә сәчијјәсиз Хосров ислаһ олунур... Охучу әсәрин сонуна јахын онун өлкә гејдинә галан һөкмдар, ешги, мәһәббәти гијмәтләндирән бир инсан сәвијјәсинә јүксәлдијини, һәјатын мә'насыны дәрк етмәјини көрүр. Хосров Ширујјәнин көндәрдији гатил тәрәфиндән өлүм зәрбәси алдығы заман, узун кечәләр јухусуз галыб јенә дәрин јухуја кетмиш Ширини нараһат етмәдән чан вермәјә разы олур.

Бу сәһнә худбин шаһын неҹә дәјишдијини әјани көстәрир. Низами «Сирләр хәзинәси»ндә гојдуғу бир фикри Хосров сурәтинин инкишафында мәһарәтлә давам етдирмишдир. Шаир, Хосрову инкишафда вермәклә инсанларын тәрбијә васитәсилә әхлаги чәһәтдән јүксәк сәвијјәјә галхачағына олан мөһкәм инамыны ифадә етмишдир.

Хосров әввәлләр һәгиги мәһәббәтин јүксәк мә'нәви аләмә апаран күчүнү кәнардан сејр едирди. О, шаһлыг гүруру илә јашадыгча, мә'нәви еһтијачларын үстүнлүјүнү гијмәтләндирә билмирди. Лакин мәһәббәтин тәкмилләшдиричи гүввәси ону бу вәзијјәтдән узаглашдырыр. Ширин өз мүсбәт тә'сирилә Хосрову аличәнаб бир инсан, әдаләтли һөкмдар сәвијјәсинә галдырыр.

«Хосров вә Ширин» илә Низами Јахын Шәргдә бөјүк бир әдәби мәктәбин әсасыны гојур. Поеманын сүр'әтлә јајылмыш

MOBILE SCANNER

шәһрәти көстәрир ки, јалныз дидактик әсәрлә дејил, мәһәббәт вә гәһрәманлыг епосу васитәсилә дә охучулары јүксәк һиссләрә малик инсан кими тәрбијә етмәк мүмкүндүр.

Низами јүксәлишә чағырыш идејаларыны тәблиғ етмәк үчүн «Лејли вә Мәчнун» поемасында да имкан тапмышдыр.

Поемада, һәр шејдән әввәл, кәнч нәсли һәјата, һәјат мүбаризәсинә һазырламаг мәсәләсинә тохунулур. Шаир, инсанларын үрәкләриндә доған е'тираз сәсләрини боғмаға чалышыб «өлү сичан кими сујун ахыны илә ахмасыны» инсанлыг шәрәфини ләкәләјән һәгарәт кими гијмәтләндирир, «сүсән кими ипәкдән оланлары күл кими јарағы һазыр тутмаға», «аслан кими үрәкли олмаға» чағырыр:

Сүсән чичәји тәк ипәкдән олсан,
Сәни саф торпаг да әзәчәк инан!
Ачизлик үрәјә ағрылар салар,
Алчалар һәр зүлмә дөзән адамлар,
Инсаны сарсыдар көз јашы, налә,
Аһ чәкиб, уф дејән јетмәз кәмалә.
Гүчмаг истәјирсән күл будағыны
Тикан тәк чијниндә тут јарағыны!

Шаир бу әсәриндә дә мәһәббәти јүксәк гијмәтләндирир. Она көрә, дәрин севки һиссинә малик олан инсан ким олурса олсун, гәлбән бөјүкдүр. Лејли вә Мәчнун да мәһз бу чүр инсанлардыр. Дини-феодал чәмијјәтин јаратдығы гејри-инсани әхлаг нормаларына табе олмајан гәһрәманлар өз ешгләринин јүксәклијиндән енмир, гул вәзијјәтинә дүшмәк истәмирләр. Лакин амансыз ичтимаи мүнасибәтләр нәтичәсиндә онлар да «Зүлмәт сәлтәнәтиндә» сөнүб мәһв олурлар.

«Лејли вә Мәчнун» романтик поемасынын дүнја әдәбијјатында хүсуси јери вардыр. Бу әсәр өз јахын тә'сирини «Мәчнун кими бир дилбәрин («дилбәр»—«идеал», «јүксәк мәгсәд» мә'насында ишләдилмишдир. З. Ә.) хәјалилә өлмәјә һазыр олан Шота Руствелинин «Пәләнк дәриси кејмиш пәһләван» поемасында көстәрмишдир. Дәрин фикри вә һәјәчаны е'тибарилә «Лејли вә Мәчнун» Авропа әдәбијјатында Вилјам Шекспирин (1564—1616) «Ромео вә Чулјетта», Иоһан Волфһанг Кетенин (1749—1832) «Кәнч Вертерин изтираблары» кими даһијанә әсәрләрилә сәсләшир.

«Лејли вә Мәчнун» мөвзусунун спесифик хүсусијјәтләри илә әлагәдар олараг, сөзүн мәһдуд чәрчивәјә алынмасындан кәдәрләнән Низаминин тәсвирләриндә бир чох мә'јуслуг мотивләри өзүнү көстәрсә дә, «һәфт пејкәр»дә («Једди көзәл»—1197) шаир јенидән һәјат вә сәадәт уғрунда мүбаризәнин зәрурәтиндән данышыр. Әсәрин һәлә кириш һиссәсиндә «инсанлығын вәзифәсинин јејиб јатмагдан», эталәтдән ибарәт олмамасы фикри јүрүдүлүр. Низамијә көрә, инсан халга хидмәт етмәли, бу јолда јашамалы вә јашатмалыдыр.

Поемада атасынын халга гаршы јүрүтдүјү сијасәти бәјәнмәјән Бәһрам һакимијјәт башына кәлдикдән сонра бир сыра гајда-ганунлары ләғв едир. Бәһрамын вердији ганунлара көрә, һеч кәс һеч кәсә зүлм едә билмир, рәијјәт азад вә хошбәхт јашајыр, өлкә әдаләт сајәсиндә шәнләнир. Һеч шүбһәсиз, бу романтик сәһнәләр инсанларын һәјатыны јахшылашдырмаг арзусуну әкс етдирән јүксәк бир идеалын мәһсулудур.

«Једди көзәл» Низаминин бөјүк јарадычылыг гәләбәси иди. Бу әсәрдә өз фајдалы, јүксәк, нәчиб әмәлләри илә чәмијјәтин хошбәхтлијинә хидмәт едәнләр јүксәлирләр.

Низами јалныз ајры-ајры фәрдләри, әдаләтли һөкмдарлары дејил, өзүнүн истиглалијјәти, вәтәни вә сәадәти уғрунда чарпышан халглары алгышлајыр. Бәһрамын Чин истилачыларына гаршы апардығы мүбаризәдә дүшмәнә гаршы сых сыраларла бирләшән халг галиб кәлир. Чин Хаганынын һүчумуна мә'руз галмыш Бәһрамын дөјүшчүләринин сајы аз олса да, онлар горхмаз, вәтәнини вә халгыны мүдафиә уғрунда биркә фәдакарлыг нүмунәләри көстәрән икидләрдир:

Сајда бу икидләр үч јүз олса да,
Чан бир гәлиб иди һамы давада...
Бирлијә баш әјәр гочаман дағлар,
Бирликдә ордулар басылмаз олар.

Мигдарча аз олан гәлббир дәстә илә дүшмәнә һүчум едән Бәһрам, Хаганын бөјүк ордусуну өлкәсиндән говур.

«Једди көзәл»дәки нағыллар вә һекајәләр дә ибрәтамиздир. Онлар Низаминин инсан психолокијасына тә'сир көстәрмәк бачарығыны сүбут едир. Бу нағыллар шаирин, һәллинә чалышдығы инсан һәјаты, әхлагы вә мә'нәвијјатынын исланына, ону јүксәлтмәк проблеминин һәллинә хидмәт едир. Бишр кими гәһрәманлар дүзлүк, хејирхаһлыг сајәсиндә өз арзуларына чатырлар. Рус шаһзадәсинин нағылында әсасән билик тә'риф вә тәблиғ олунур. Гыз вә оғлан өз бачарыглары илә сәадәтә говушурлар. Һинд гызынын нағылында тәмкинли олмаг, Иран шаһзадәсинин нағылында ешг вә мәһәббәтдә мүһа-

Scanned with MOBILE SCANNER

кимә вә јүксәк мә'нәвијјаты рәһбәр тутмаг идејасы тәблиғ едилир.

Низами «Једди көзәл»лә јанашы, јүксәлиш мотивләринә көрә даһа мүкәммәл олан «Искәндәрнамә» (1197—1201) әсәри үзәриндә дә ишләјирди. Јарадычылығынын ән јүксәк зирвәсини тәшкил едән бу поемада шаир әввәлки әсәрләриндә гојдуғу мүһүм ичтимаи-сијаси, фәлсәфи фикирләрә јекун вурур. Әсәрин «Шәрәфнамә» адланан гисминдә сојғунчу мүһарибәләрә, өзбашыналыға гаршы е'тираз вә нифрәт һисси ифадә олунур. «Игбалнамә»дә исә инсанлығы хошбәхт һәјата чатдыра биләчәк јүксәк, идеал бир гурулуш арзу едилир.

Низами азадлыг угрунда апарылан мүһарибәләри тәгдир етмәклә, ону шәрәфли вәзифә кими гијмәтләндирир. Әсәрдә Искәндәрин Иран шаһы Дара илә апардығы мүһарибә мәһз белә сәчијјә дашыјыр. Адил һөкмдарын гәләбәсинин әсас рәһнини халгда көрән шаир «халгын көмәјинә архалан анчаг»— дејир.

Низаминин, илк сүжетли әсәриндән башлајараг, өлкәни идарә едән һакимин шәхсијјәти дүшүндүрүр. Шаирин тәсвир етдији Нуширәванлар, Хосровлар, Бәһрамлар хүсуси бир сафлашма јолу кечирләр. Бу, онларын бәсирәт көзүнү ачыб гүсурларыны ашкара чыхарыр. Низами «Искәндәрнамә»дә артыг, идеал һөкмдарын зәрури хасијјәтләринин нүмајиш етдирир. О, Искәндәрин сәркүзәштләрини Азәрбајчанла әлагәләндирәркән бир сыра јени јүксәлиш мотивләри јарадыр. Бурадакы јүксәлишә чағырыш азадлыг, јенилмәзлик, вәтәнпәрвәрлик һиссләри илә бағлыдыр. Низаминин мүсбәт гәһрәманлары әјилмәк, тәслим олмаг билмирләр. Бу чәһәтдән Бәрдә һөкмдары Нүшабәнин Искәндәрин гаршысындакы чыхышы сәчијјәвидир:

Мән дә бир асланам дүшүнсән бир аз,
Асланын еркәји, дишиси олмаз.
Гара булуд кими курласам кинлә,
Гылынчым сулара од салар белә.
Асланлар будуна басарам мән дағ,
Нәһәнкләр јағындан јахарам чыраг.

Гынталын сәркәрдәлији алтында русларын Искәндәрлә апардығы дөјүшләри тәсвир едән епизод да ибрәтамиздир. Ики бөјүк гүввә, јенилмәз орду үз-үзә кәлир. Руслар фатеһ Искәндәрә гаршы азадлыг ешги наминә дөјүшүр, өз сәркәрдәләринин чағырышына јүксәк вәтәнпәрвәрлик һисси илә чаваб верирләр.

Әсәрин икинчи һиссәси сајылан «Игбалнамә» дүнја әдәбијјатынын ән парлаг инчиләриндән олмагла, бәшәријјәтин ичтимаи фикри тарихиндә гијмәтли јер тутан бөјүк бир фәлсәфи трактатдыр.

Низами орада нәсиһәтчи бир философ кими, диггәти чәлб едир. Көркәмли философларын дили илә верилән нәсиһәтләрдә инсанлыг шәрәфинин үлвијјәти һаггында начиб идејалар ашыланыр. Шаирә көрә, әсл һәјат бәшәријјәтә фајдалы хидмәтләрин мүгабилиндә әлдә едилән мә'нәви өмүрдүр. Низами Искәндәрин «пејғәмбәрлијә» чатмасыны онун мә'нәви инкишафынын сон нөгтәси кими сәчијјәләндирир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бүтүн начиб кејфијјәтләринә бахмајараг, Искәндәр дә шаири тә'мин етмир. Низами «дөвләт халгын әлиндә олмалыдыр» гәнаәтинә кәлир. Һәлә «Једди көзәл» поемасынын сонларына јахын шаирин гәһрәманы Бәһрам, нәһајәт, «шаһлығы, әдаләтли һөкмдар олмағы» мүдрик бир халг нүмајәндәсиндән өјрәндијини е'тираф етмишди. Тәмкинли олмағы она Фитнә ашылајырса, шаһлығы, әдаләти чобан өјрәдир.

Искәндәр јүрүшләрдән сонра Чин өлкәсинин Шималында гәрибә бир јерә чатыр. Арзуладығы чәмијјәти мәһз бу торпагда јашајан халгын һәјатында тапыр. Ичтимаи әдаләтсизлијин әбәди олараг ләғв едилдији һәмин чәмијјәтдә јарадычы әмәк һөкм сүрүр, һәр бир шәхс бүтүн ичманын, коллективин мәнафеји үчүн чалышыр. Белә бир чәмијјәти көрән Искәндәр онлар кими һәјат гурмаг арзусу илә сәфәрдән кери дөнүр. Низаминин поемасы, демәк олар ки, әсасән бу мәнзәрә илә сона чатыр. Онун бүтүн јарадычылыг јолу санки, бу али нөгтәјә чан атан бир јүксәлишдән ибарәтдир.

Чәсарәтлә демәк олар ки, бөјүк философ, мүтәфәккир сәнәткар инсанлығын јүксәк бир чәмијјәтә доғру инкишафыны өз дүһасы илә дәрк едә билмишдир.

Низами XII әсрдә, утопик шәкилдә дә олса, азад инсан чәмијјәти јаратмаг идејасыны ирәли сүрмүшдүр. Онун бу әсәрдәки фикирләринә Авропада чох сонралар Роберт Оуен, Шарл Фурје, Сен Симон, Томас Мор вә с. утопик сосиалистләрин әсәрләриндә раст кәлмәк олур.

Низами дүнја мәдәнијјәти тарихини јалныз «Хәмсә»си илә дејил, аһәнкдар, мә'налы лирик ше'рләри илә дә зәнкинләш-

Scanned with MOBILE SCANNER

дирмишдир. Орта әср тәзкирәчиләриндән Дөвләтшаһ Сәмәргәнди Низаминин 20 мин бејтдән ибарәт ше'р диваны олдуғуну көстәрмишдир. Тәәссүф ки, бу дивандан һәләлик аз мигдарда ше'р бизә кәлиб чатмышдыр.

Низаминин әлдә олан лирик ше'рләри јүксәк сәнәт инчиләри кими һәмишә тәгдир едилмишдир. Ј. Е. Бертелс јазыр: «Бөјүк ешг тәрәннүмчүсү олан Низамидән башга һеч кәс белә лирика јарада билмәзди, бу лирика һәтта онун бөјүк поемаларынын көзгамашдырычы мәнзәрәләри јанында белә өз гүввәсини итирмир».[1]

Һеч шүбһәсиз, Низаминин лирик јарадычылығы илә әлагәдар олан мәсәләләр онун диваны тапылдыгдан сонра даһа дәриндән вә әтрафлы ишыгландырыла биләр.

Низами, епик әсәрләриндә олдуғу кими, лирик ше'рләриндә дә инсанлары өз ләјагәтини горумаға, мә'нәви чәһәтдән дама јүксәлмәјә чағырмыш, онларын тәрәгги вә сәадәтә доғру кедән јолларыны ишыгландырмышдыр. Шаир тәкчә өз әсринин бөјүк вә габагчыл шәхсијјәти олараг галмамыш, онун дүһасы сонракы инсан нәсилләринин дә арзу вә истәкләринә ганад вермишдир.

Бөјүк мүтәфәккирин сон вә ән јүксәк идеалы олан азад вә хошбәхт чәмијјәт мүасир тәрәггипәрвәр бәшәријјәтин әсас идеалыны тәшкил етмәкдә давам едир вә милјонларла садә адамлары бүтүн дүнјада сүлһ, демократија, фираван һәјат вә әбәди хошбәхтлијин бәргәрар едилмәси уғрунда мүбаризәјә руһландырыр.

Сов.ИКП XXVI гурултајынын гәрарларында сосиалист һәјат тәрзинин, јени инсан формалашмасынын мадди вә мә'нәви әсасларынын мөһкәмләндирилмәси мәсәләсиндән бәһс едиләркән, кәнч нәслин тәрбијәсинә диггәти даһа да артырмаг тәләбләри ирәли сүрүлмүшдүр. Әдәбијјат вә инчәсәнәтин мөвчуд имканлары, классик вә мүасир сәнәткарларымызын јүксәк идејалы бәдии әсәрләри һәмин просесдә һәлледичи рол ојнајыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән Низами јарадычылығы, хүсусән ондакы јүксәлишә чағырыш мотивләри дә бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә малик бир васитә кими гијмәтләндирилмәлидир.

[1] Ј. Е. Бертелс. Бөјүк Азәрбајчан шаири Низами, Бакы, 1940, сәһ. 13.

X СИНИФДӘ Һ. ЧАВИД ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНЫН ТӘДРИСИ

Тејмур РЗАЈЕВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Анадан олмасынын 100 иллији мүнасибәтилә.

АЗӘРБАЈЧАН әдәбијјатында Һ. Чавид көркәмли јер тутур. О, сәнәт аләминдә һәссас дујғулар тәрәннүм едән лирик шаир, јүксәк бәшәри идејаларла зәнкин олан долғун мәзмуна малик драматик әсәрләрин мүәллифи кими шөһрәтләнмишдир.

Һүсејн Чавид көһнәлијин—динин, мөвһумат вә фанатизмин төрәтдији рәзаләтләри, пулун синифли чәмијјәтдәки алчалдычы ролуну вә бу кими ичтимаи бәлаларын тәнгидиндә XX әсрин реалист-демократ әдибләри илә бирләширди. Лакин Чавид јарадычылығы мөвзу вә мүндәричә е'тибарилә тәнгиди реализм әдәби мәктәбилә дејил, даһа чох мүтәрәгги романтизмлә бағлыдыр. Јә'ни Чавид һәјат вә чәмијјәт һаггындакы арзу вә фикирләрини əксәр һалларда мүасир һәјатла бағлы олмајан мөвзуларда, тарихи сәһнәләрдә, мүчәррәд фәлсәфи мүһакимәләрдә ифадә етмәјә чалышмышдыр.

Һүсејн Чавидин һәјат вә јарадычылығынын тәдрисинә верилмиш беш дәрс саатындан ашағыдакы кими истифадә едилмәси мәгсәдәујғундур:

1. Һүсејн Чавидин һәјат вә јарадычылығы һаггында үмуми мә'лумат — 1 саат.
2. «Сәјавуш» фачиәси. Әсәрин мәзмуну үзәриндә иш — 1 саат.
3. Образларын характеристикасы — 2 саат.
4. Әсәрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләри — 1 саат.

X синфин әдәбијјат дәрслијиндә Һүсејн Чавидин һәјат вә јарадычылыг јолу вә «Азәр» поемасы һаггында верилмиш мә'лумат да дахил олмагла беш дәрс сааты үчүн нәзәрдә тутулмуш материал тәкмилләшдирилмиш програмын тәләбинә ујғун олараг мүхтәсәр шәкилдә илк дәрс саатында өјрәдилмәлидир.

Мүәллим Һүсејн Чавидин һәјат вә јарадычылығы һаггында шакирдләрә вердији мә'луматы сәнәткарын хатирәси-

Scanned with MOBILE SCANNER

нин әбәдиләшдирилмәсилә әлагәдар республикамызда һәјата кечирилмиш тәдбирләр һаггындакы мүлаһизәләрлә јекунлашдырыр. Апарылан мүсаһибә васитәсилә верилмиш мә'луматы мөһкәмләндирдикдән сонра мүәллим ев тапшырығы верир; билдирир ки, онлар дәрсликдәки «Һүсејн Чавид» очеркилә бүтөвлүкдә таныш олмалыдырлар. Һәмин очеркдән сәнәткарын һәјат јолу һаггында вә әдибин ајры-ајры драм әсәрләрилә әлагәдар верилмиш мә'луматы даһа әсаслы шәкилдә мәнимсәмәјә сә'ј көстәрмәлидирләр. Бундан әлавә, мүәллим шакирдләрә билдирир ки, нөвбәти дәрсдән башлајараг Һ. Чавидин «Сәјавуш» фачиәси кениш өјрәниләчәкдир. Буна көрә дә онлар мүтләг һәмин әсәри әлдә едиб диггәтлә мүталиә етмәлидирләр. Мүәллим көстәрир ки, «Сәјавуш» Шәргин даһи шаири Фирдовсинин мин иллик јубилеји мүнасибәтилә јазылмышдыр вә Һүсејн Чавид јарадычылығынын зирвәсиндә дуран әсәрләрдәндир. Пјес VIII синифдә өјрәнилмиш «Шаһнамә» епопејасынын ән марагла мотивләриндән олан «Сәјавушун дастаны» әсасында јарадылмышдыр.

«Сәјавуш» фачиәси. Әсәрин мәзмуну үзәриндә иш.

Мүәллим әсәрин сүжет хәттини тәшкил едән һадисәләрин мәзмунуну шәрһ етмәздән әввәл, Шәргин даһи шаири Ә. Фирдовсинин «Шаһнамә» епопејасынын үмумдүнја нүфузуну вә бу мөвзуја һәлә Низами дөврүндән башланараг ән көркәмли шаир вә јазычыларын дөнә-дөнә мүрачиәт етдијини шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр.

Шәргин даһи шаири Ә. Фирдовсинин мин иллик јубилеји әрәфәсиндә јазылмыш әсәрләр ичәрисиндә Һүсејн Чавидин 1933-чү илдә тамамладығы вә һәмин илдә Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрында мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулмуш «Сәјавуш» фачиәси мүһүм јер тутур.

Мүәллим фачиәнин гыса мәзмунуну шәрһ едәркән академик Мәммәд Чәфәрин «Һүсејн Чавид» монографијасындан фајдалана биләр (Бакы, Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, 1960, сәһ, 209—218).

Образларын характеристикасы.

«Сәјавуш» фачиәсиндә драматург биткин, бәдии долғунлуға малик бир сыра образлар јаратмышдыр. Фачиәнин адындан да көрүндүјү кими, бүтүн әсас һадисәләр Сәјавушун әтрафында чәрәјан едир. Мүәллиф Фирдовсинин јаратдығы, һәјатыны сарајла бағламаға чан атан, бүтүнлүкдә шаһ һакимијјәтинин тәрәфдары олан Сәјавушдан фәргли олараг, сарајлара, бурадакы позғун һәјата нифрәт едән, садә һәјата, әмәкчи инсанлара дәрин мәһәббәт вә рәғбәт бәсләјән орижинал бәдии образ јаратмышдыр. Һүсејн Чавидин јаратдығы Сәјавуш мүсбәт инсани кејфијјәтләрә малик биткин мүсбәт образ кими характеризә едилмәлидир.

Кәнддә, садә адамлар арасында оларкән Сәјавуш өзүнү азад, хошбәхт вә мәс'уд сајыр. О, дөврүн ән мәшһур пәһләваны вә чәнкавәри Зал оғлу Рүстәмдән гәһрәманлығын сирләрини өјрәнир. Лакин бирдән-бирә атасы тәрәфиндән сараја дә'вәт едилмәси Сәјавушу мә'јус едир. О, узагдан-узаға олса да, сарајдакы рәзаләтләрдән хәбәрдардыр. Сараја кәлдији илк күндән Сәјавуш кәркин мүнагишәләрлә, зиддијјәтләрлә үзләшир.

Сурија шаһынын гызы Судабә, кәнч икән, өз истәјинә ујғун олмајараг, вәтәниндән, елиндән ајрылыб ондан јашча хејли бөјүк Иран шаһы Кејкавуса баш һәрәм олур. Кәнч, гәһрәман чүссәли Сәјавушун сараја кәлиши Судабәдә чылғын мәһәббәт һиссләри ојадыр. Сарајда тәрбијә алмыш шаһзадәләрдән фәргли олараг, Сәјавуш аналығынын бу һәрәкәтиндән дәһшәтә кәлир, ону гәтијјәтлә өзүндән узаглашдырыр.

Судабә илә әлагәдар зиддијјәтләр чох чәтинликлә һәлл едилдикдән сонра Сәјавуш даһа бөјүк рәзаләтләрлә үз-үзә кәлир. Атасы ону түрк хаганы (Сәјавушун дајысы) Әфрасијаб гошунларына гаршы мүһарибәјә көндәрир. Лакин түркләрин мүһарибә нијјәтиндә олмадығыны көрән Сәјавуш онларла сүлһә кәлир.

Драматург бу мәрһәләдә Сәјавушун мүсбәт ирадә кејфијјәтләрини инкишаф етдирир. Сәјавуш бу сәфәриндә Иран әмәкчиләринин ағыр һәјаты илә јахындан таныш олур. О, үсјан едән кәндлиләрин башчысы Алтајла достлашыр. Јохсуллара зүлм едән Иран ордусунун әскәрләрини нифрәтлә тәнбеһ едир.

Сәјавушун әмәкчи инсанлар тәрәфиндә дурмасы, түрк ордулары илә сазишә кәлмәси Кејкавусун гәзәбинә сәбәб олур. Сәјавуш Турана, дајысы Әфрасијаба пәнаһ апармаг мәчбуријјәтиндә галыр. О, чох ајдын дәрк едир ки, Әфрасијаб сарајы да әзаб вә изтираб јувасыдыр.

Сарај аләминә мәндә јох һәвәс;
Һәпси ганлы мәһбәс, парлаг бир гәфәс.
Дајым көмдүрсә дә бизи алтуна,
Голтуға сығынмаг ағырдыр мана.

Scanned with MOBILE SCANNER

Бу мисралар Сəјавушун мə'нəви камиллијини, јенилмəз бир шəхсијјəт олдуғуну көстəрир. Дајысы гызы Фирəнкизə бəслəдији саф вə дəрин мəһəббəт Сəјавушун һəссас гəлбли бир инсан олдуғуну ајдын əкс етдирир.

Əфрасијаб да Фирəнкизлə Сəјавушун мəһəббəтиндəн разыдыр. Лакин Сəјавушун сарајда нүфузунун мөһкəмлəнмəси Əфрасијабын гардашы Кəршивəзи бəрк нараһат едир. О, Сəјавушу мəһв етмəк үчүн јоллар ахтарыр.

Əфрасијаб Сəјавушу Чин сəрһəддиндə баш верəн гијамлары јатыртмаға көндəрир. Бу дəфə дə Сəјавуш өз јүксəк əгидəсинə садиг галыр. Алтајын рəһбəрлик етдији үсјан далғасынын халга ган уддуран Валинин игамəткаһына һүчум етдији анларда Сəјавуш да өз ордусу илə бураја кəлир вə халга ган уддуран азғын Валинин əл-голуну бағламагда үсјанчылара көмəк едир. Халг үсјаны галиб кəлир. Лакин Кəршивəз һијлəкəрликлə Валини вə онун тəрəфдарларыны азад едир.

Əсəрин сонунда халг гəһрəманы сəвијјəсинə јүксəлəн Сəјавушун һəјаты фачиə илə тамамланыр. О, Кəршивəз тəрəфиндəн намəрдликлə өлдүрүлүр. Бөјүк драматург, Сəјавушун фачиəли өлүмү фонунда шаһ сарајларындакы јарамазлыглара, алчаг һəјат тəрзинə дəрин нифрəт һисси тəлгин едир.

Əсəрин анчаг илк сəһнəлəриндə иштирак етмəсинə бахмајараг, Рүстəм образы мүһүм персонажлардандыр. Фирдовсинин «Шаһнамə»синдə севилə-севилə тəрəннүм едилəн Иранын əфсанəви гəһрəманы Зал оғлу Рүстəм «Сəјавуш» фачиəсиндə дə ејни мəһəббəтлə тəрəннүм едилир. Əввəллəр Сəјавушун тəрбијəчиси вə мүəллими олан бу гəһрəман сонралар чəтин анларда ону бир ата мəһəббəтилə мүһафизə едир. Бу мə'нада о, Сəјавушун доғма атасы олан Кејкавусдан чох-чох јүксəкдə дурур.

Рүстəмин мə'нəви камиллији, чонкавəрлəрə мəхсус мəғрурлуғу икинчи пəрдəнин сон епизодларында Кејкавуслə үз-үзə кəлдији сəһнəдə өз парлаг тəчəссүмүну тапмышдыр. Рүстəм образынын сəчијјəлəндирилмəси просессиндə һəмин парчанын синифдə охунмасы фајдалыдыр.

Кејкавус вə Əфрасијаб фачиəнин əсас образларындандыр. Драматург онларын васитəсилə шаһларын мə'нəви алəмини əкс етдирмəјə мүвəффəг олмушдур. Шаһлара мəхсус олан кинлилик, худбинлик, ашағы тəбəгəјə алчаг нəзəрлə бахмаг вə с. кими характер хүсусијјəтлəри драматург һəмин образларда үмумилəшдирмишдир.

Сүдабə сурəти зорла сарајлара кəтирилəн кəнч гадынларын үмумилəшдирилмиш образы кими диггəти чəлб едир. Илк бахышда онун һəрəкəтлəри охучуда нифрəт доғурур. Лакин онун сонрадан пешман олмасы, Сəјавуша олан мəһəббəтини ачыг е'тираф етмəси, бир гадын кими фачиəли талеји охучуну дүшүндүрүр. Мүəллиф белə бир гəнаəт һасил едир ки, Сүдабəни бу ачыначаглы вəзијјəтə салан, мə'нəви чəһəтдəн алчалдан гадын һүгугсузлуғу, ијрəнчликлəрлə долу сарај һəјатыдыр. Сəјавушун тəһрики илə Кејкавус Сүдабə һаггында чыхарылмыш өлүм һөкмүнү һəбслə əвəз едир. Сонралар исə, Сүдабəнин əввəлки һүгугу бəрпа олур. О јенə дə сарајын баш һəрəми олараг галыр. Сəјавуш Турана кедəндəн сонра да Сүдабə өз чылғын мəһəббəтиндəн дөнмүр.

Белəликлə, мүəллиф зорла сарајлара кəтирилмиш гадынларын зəһəрли һəјатыны јүксəк бədииликлə үмумилəшдирмəјə мүвəффəг олмушдур.

Фачиəнин ајры-ајры сəһнəлəриндə əмəкчи халг күтлəлəринин ачыначаглы һəјатындан епизодлар, əмəкчи адамларын шаһ үсул-идарəсинə гаршы е'тиразы өз əксини тапмышдыр.

Əсəрин Сəјавушла бағлы олан əсас һадисəлəрилə јанашы, Алтајын рəһбəрлији алтында кедəн халг үсјанлары да мүəллиф тəрəфиндəн јүксəк сəнəткарлыгла үмумилəшдирилмишдир. Дүздүр, мүəллиф Алтај образыны епизодик персонажлар сырасына дахил етмишдир. Буна бахмајараг, һадисəлəрин кедишиндə Алтај биткин бир образ кими диггəти чəлб едир. О, халг үсјанына мəрдликлə рəһбəрлик едир. Əли-голу бағланмыш Вали вə онун тəрəфдарларына Кəршивəзин һијлəсилə Сəјавуш тəрəфиндəн күзəшт едилмəсини Алтај һеч чүр бағышлаја билмир:

Сəјавуш да шаһ нəсли, хаган нəсли,
Онун һəр кəслə вар башга бир дили.

дејə Сəјавушун бу һəрəкəтинə наразылығыны билдирир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Фачиәнин әсас образлары сәчиjјәләндирилдикдән сонра верилмиш јени билијин мөһкәмләндирилмәсиндә хидмәт едән мусаһибәни ашагыдакы суал вә тапшырыглар үзәриндә гурмаг олар:

1) Сәјавуш кимдир вә онун сарај һәјатына мүнасибәти һаггында нә дејә биләрсиниз? 2) Сәјавушун мә'нәви камиллијини әкс етдирән бир нечә епизод сөјләјин. 3) Сәјавушун әмәкчи инсанлара, халг үсјанына мүнасибәти һаггында нә дејә биләрсиниз? Рүстәм образыны сәчиjјәләндирин. Онун Сәјавуша мүнасибәтини ифадә един. 5) Сүдабә образыны характеризә един. Онун мә'нәви позғунлуғунун сәбәбини неча изаһ етмәк олар? 6) Кејкавус вә Әфрасијаб образыны гаршылыглы сәчиjјәләндирин. Бу образлар арасында әсаслы фәрг көрүрсүнүзмү? 7) Фирәнкиз образыны Сүдабә илә мүгајисә един. 8) Кәршивәзин Сәјавуша бәсләдији гәддар мүнасибәтин вә ону өлдүрмәсинин сәбәби нәдир? 9) Алтајын әсас мәгсәди вә иради кејфијјәтләри һаггында фикринизи ифадә един.

Апарылан мусаһибә просесиндә мүәллим буна наил олмалыдыр ки, шакирдләр «Сәјавуш» пјесинин мәзмуну вә әсас образларын характеристикасы илә әлагәдар алдыглары биликләр әсасында фачиәнин идејасыны, тәрбијәви мәзијјәтләрини дәрк етдикләрини нүмајиш етдирсинләр.

Образларын характеристикасы илә әлагәдар шакирдләрә ашағыдакы истигамәтдә ев тапшырығы вермәк олар. Әввәлчә шакирдләрә мүвафиг филоложи мәнбәләрдән фајдаланмаг төвсијә едилмәлидир. Белә мәнбәләрдән фајдаланма вәрдишләринә малик олмајан шакирдләри нәзәрә аларак мүәллим әсәри тәһлил етмәк үчүн хүсуси план да тәртиб едә биләр. Мәсәлән: Сәјавуш—Рүстәм хәтти; Сәјавуш—Кејкавус хәтти; Сәјавуш—Сүдабә хәтти; Сәјавуш—Фирәнкиз хәтти; Сәјавуш—Алтај хәтти; Сәјавуш—Әфрасијаб хәтти; Сәјавуш—Кәршивәз хәтти.

Фачиәнин әсас образларынын характеристикасы илә әлагәдар апарылмыш ишин үмумиләшдирилмәси вә әсәрин идеја-тәрбијәви маһијјәтинин шакирдләрә мәнимсәдилмәси һәср едилән нөвбәти дәрсдә мүәллим әввәлчә кечмиш дәрсдә верилмиш план әсасында фәрди сорғу тәшкил едир. Фачиәнин әсас образларынын характер хүсусијјәтләринин шакирдләр тәрәфиндән лазыми сәвијјәдә дәрк едилиб гавранылдығыны мүәјјән етдикдән сонра фачиәнин идејасынын мәнимсәдилмә

РЕАЛИСТ СӘНӘТКАР, КӨРКӘМЛИ ИЧТИМАИ ХАДИМ

Анадан олмасынын 70
иллији мүнасибәтилә.

Ағададаш БАБАЈЕВ
педагожи елмләр намизәди

М. Ибраһимовун драм әсәрләри, һекајә вә романлары муасир һәјатымызын зәнкин хәзинәсиндә ән фәхри јерләрдән бирини тутур.

**Халг јазычысы
Меһди ҺҮСЕЈН**

ӘЛЛИ илдән артыг јарадычылыг јолу кечән, гырх илдән чох орта мәктәбләримиздә тәдрис олунан халг јазычысы Мирзә Ибраһимов совет әдәбијјатынын ән бөјүк нүмајәндәләриндән биридир.

1911-чи илдә Чәнуби Азәрбајчанын Евә кәндиндә (Сәраб шәһәри јахынлығында) дүнјаја кәлән Мирзә Ибраһимовун ушаглығы чох ачыначаглы вә мәшәггәтли кечмишдир. 8—9 јашларында икән ата-анасыны, бачы вә гардашыны итирән балача Мирзә јалныз Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра тәһсил алмаға башламыш вә чох еркән јашларындан Бакы нефт мә'дәнләриндә ишләмишдир.

Мирзә Ибраһимовун илк гәләм мәһсулу олан ше'рләри вә һекајәләри һәлә 1930-чу илдән мәтбуат сәһифәләриндә көрүнмәјә башлајыр.

1929-чу илдән Сов.ИКП-нин үзвү олан јазычы 1931-чи илдә Азәрбајчан Пролетар Јазычылары Чәмијјәти үзвлүјүнә гәбул олунур. 1932-чи илдә исә Јазычылар Иттифагы тәшкилат комитәсинин мәс'ул катиби вәзифәсинә сечилир.

Елми ахтарышлара вә бәдии јарадычылыга бөјүк һәвәслә киришән Мирзә Ибраһимов өз тәһсилини даим артырмаға чалышыр вә бу мәгсәдлә дә Азәрбајчан Дөвләт Елми-Тәдгигат Институтунун һазырлыг ше'бәсиндә охујур.

1930-чу илләрин әввәлләриндә Азәрбајчан кәндләриндә колхоз гурулушу уғрунда кәскин синфи мүбаризә кедирди. Бунунла әлагәдар партијамыз бачарыглы кәнч гүввәләри јерләрдә бу мүбаризәјә рәһбәрлик етмәк үчүн кәндләрә көндәрирди. Партија Мирзә Ибраһимову да 1933-чү илдә Нахчыван МТС-нин

Scanned with MOBILE SCANNER

сијаси шө'бәсинә гәзет редактору вәзифәсинә көндәрир. Бу заман о, кәнддә кедән синфи дөјүшләрин фәал иштиракчысына чеврилир. Кәнч јазычы ичтимаи һәјатда көрдүкләрини 1935-чи илдә гәләмә алдығы «Һәјат» пјесиндә бәдии үмумиләшдирмәләр шәклиндә охучулара вә тамашачылара чатдырыр. «Һәјат» пјеси М. Ибраһимовун, еләчә дә Ч. Чаббарлыдан сонра Азәрбајчан совет драматуркијасынын бөјүк гәләбәси иди.

Пјесин гәһрәманы Һәјат Алмазын (Ч. Чаббарлынын «Алмаз» пјесиндә) башладығы јолу јени шәраитдә давам вә инкишаф етдирәрәк маскаланмыш халг дүшмәнләринә гаршы өлүм-дирим мүбаризәсинә киришир вә бу чәтин дөјүшдә галиб кәлир. М. Ибраһимов әсл реалист сәнәткар кими һәјат һәгигәтләрини дүзкүн дәрк едир, сосиалист реализми принсипләрини өз јарадычылығында бачарыгла тәтбиг едирди.

Мирзә Ибраһимов әдәби фәалијјәтинин илк илләриндән башлајараг, јарадычылыг методу һаггында дүшүнмүш јазычылардан биридир. 1932-чи илдә јаздығы мәгаләләриндән бириндә охујуруг: «Бизә бу күн варлығы олдуғу кими вә тамамилә вә бүтүн зиддијјәтләрилә һәртәрәфли көстәрән реализм лазымдыр... Сосиалист реализми һәјатын һәр һансы епизодуну һәртәрәфли вә олдуғу кими алараг, ондакы сосиализм үнсүрләринин гәти галибијјәтини конкрет вә һәгигәтә ујғун көстәрән јарадычылыг методудур».

Бу тә'риф, мүасир охучулар үчүн мүбаһисәсиз һәгигәт олса да, тарихилик бахымындан, бөјүк сәнәткар кими танынмыш әдибин ахтарышларынын сәмәрәлилијини мүәјјәнләшдирмәк бахымындан чох гијмәтлидир.

Мирзә Ибраһимов һәјата бағлы бир јазычыдыр. О һәлә илк әсәрләринин мөвзусуну јахындан таныдығы, һәр күн тәмасда олдуғу адамларын, үзвү олдуғу фәһлә коллективинин һәјатындан алмышдыр. 1930-чу илләрдә «Иран гызы» адлы роман јазмаға башлајан јазычы, сонрадан ону баша чатдырмамышдыр. Чүнки јазычы, тәсвирини вермәк истәдији һадисәләрин чәрәјан етдији мүһит вә шәраитлә әлагәдар, кифајәт гәдәр мә'лумата малик олмамышдыр. Әдиб өзү дә буну е'тираф едәрәк јазырды: «Мән гәләми әлимә алыб столун далынца отурдугда о заман раһат ишләјә биләрәм ки, тәсвир едәчәјим гәһрәманлар, онларын шәраити апашкар кәлиб көзүмүн өнүндә чанланыр, онлары нә заманса, һарадаса көрмүшәм вә тәгриби тәсәввүрләримә әсасланмајачағыма архајынам».

Илләр кечдикчә мә'луматы вә дүнјакөрүшү кенишләнмиш јазычы бир сыра Јахын вә Орта Шәрг өлкәләрини, о чүмләдән доғма јурду Чәнуби Азәрбајчаны јенидән кәзәндән вә һәртәрәфли өјрәнәндән сонра Совет Иттифагында вә онун һүдудларындан кәнарда јүксәк мөвге газанмыш мәшһур «Кәләчәк күн» романыны јазды. Сәнәткарын Һиндистан, Бирма, Индонезија вә б. Асија өлкәләринә сәфәриндән сонра «Чандранын үсјаны» әсәри мејдана чыхды. Һеч шүбһәсиз, «Бөјүк дајаг» кими бир роман јалныз 1950-чи илләрә аид мүшаһидәләрин нәтичәсиндә мејдана кәлмәмишдир. Бу әсәр Азәрбајчан кәндини мүәллифин узун мүддәт диггәтли мүшаһидәсинин мәһсулу олараг јаранмышдыр.

Јазычынын һәр һансы бир әсәринин мејдана чыхмасы тарихини изләмиш олсаг, онун реал варлыгла сых әлагәдар олдуғуну көрмүш оларыг. Мәсәлән, «Һәјат» пјесинин әсас персонажларындан олан колхоз сәдри Аббасын өлдүрүлмәси фактынын өзү дә һәјатдан алынмышдыр. 1930-чу илләрин орталарында Нахчыванда МТС-дә ишләјән јазычы баш вермиш һадисәнин маһијјәтини ја ешитмиш, ја да көрмүшдү. Бу һагда јазычы өзү белә јазыр: «...Аббасын адыны да сахладым, һәтта тәрчүмеји-һалынын да мүәјјән һиссәләриндән истифадә етдим. Лакин мән дејә билмәрәм ки, «Һәјат»дакы башга типләр, башга һадисәләр дә конкрет олмуш һадисәләрдир».

Һәјат материалынын әһәмијјәтини, илкинлијини гәбул едән, «бәдии әсәрин рүшејми, тә'бир чајизсә, сәнәткар хәјалынын мајаланмасы, фактдан башлајыр», дејән јазычы, ејни заманда онун әһәмијјәтинин шиширдилмәси әлејһинә чыхмышдыр. Мүәллиф јазыр: «Факт һеч заман һәјаты әвәз едә билмәз, нечә ки, тәк бир инсан чәмијјәти әвәз етмир. Биз бу фикирләри јалныз о мәгсәдлә дејирик ки, јарадычылыгда үмумиләшдирмәнин кениш бәдии лөвһәләр јаратмаг үчүн јеканә јол олдуғуну вә бу јолда фикрин, хәјалын әһәмијјәтини хүсуси олараг нәзәрә чарпдыраг».

Бөјүк сәнәткар, сәнәт «тарихи фактларын вә һадисәләрин әсири ола билмәз» сөзләрини јазмагла јанашы, ајры-ајры јазычылар тәрәфиндән тарихи фактларын, онларын маһијјәтинин тәһрифини дә јол верилмәз бир һал кими рәдд едир. Мирзә Ибраһимов бәдии әсәр үзәриндә ишләдији заман топламыш олдуғу шәхси тәчрүбәсинин үмуми нәзәри мүддәалар вә партијалылыг принсипи бахымындан јохладығы кими, доғрулуғуна

вә самәрәлилијинә инандығы елми-нәзәри принсипләри дә әмә-ли ишиндә тәтбиг едән, ону өзүнүн јарадычылыг инамына чевирән сәнәткарлардан биридир. Буна көрә дә тарихи роман вә тарихи мөвзуларын ишләнмәси һаггындакы мәгаләләриндә ифадә олунмуш фикирләр «Пәрванә» епопејасынын биринчи китабында өз парлаг әксини тапмыш, јазычынын јүксәк наи-лијјәтини тә'мин етмишдир.

Көркәмли әдәбијјатшүнас вә тәнгидчи Б. Нәбијев бу һаг-да белә јазыр: «Бәдии јарадычылыг орижинал олмалыдыр. Сечилән мөвзунун, һәјат һадисәләринин, фикир вә еһтирасла-рын јенилији, бүтүн буиларын ифадә тәрзинин јенилији бәди-ијә әсәрә һәјат васитәси верән чох мүһүм мәзијјәтдир.

«Пәрванә» Азәрбајчан совет нәсриндә мәһз јени бир һа-дисәдир. Халгын тарихинә, чәмијјәтин дүнәнинә хәлгилик вә реализм чәбһәсиндән јанашыб ону бу күн үчүн, јени нәсил үчүн әһја едән «Пәрванә» модернизм ады алтында бәдии јара-дычылығы корлајанлара әдәбијјатымызын тутарлы чавабы-дыр».

Мирзә Ибраһимов бәдии әсәрин әсасында дуран һәјат ма-териалынын мәзмунуна, галдырылан проблемләрин ичтимаи-лијинә биринчи дәрәчәли әһәмијјәт верәрәк јазырды: «Һәр бир әсәрин нәиники сијаси вә фикри әһәмијјәти, ејни заманда бәдии кejфијјәти дә онун һәјат һәгигәтини нә дәрәчәдә дүз-күн әкс етмәсиндән асылыдыр».

Көркәмли сәнәткар вә ичтимаи хадим олан М. Ибраһи-мов өзүнүн еһтираслы әдәби чыхышларында инсанларын шүуруна, әхлаг вә мә'нәвијјатына сәнәтин тә'сирини јүксәк гијмәтләндирмиш вә ејни заманда көстәрмишдир ки, бу вәзи-фәнин өһдәсиндән анчаг о заман кәлмәк олар ки, әдәбијјат ич-тимаи мүһитлә, халг һәјаты илә мөһкәм телләрлә бағланмыш олсун. Јазычы совет әдәбијјатынын тәчрүбәсиндән чыхыш едәрәк, сосиалист реализминин классик әдәбијјатын ән мүтә-рәгги ән'әнәләринин варисн олдуғуну, ејни заманда онун но-ватор характерини дүзкүн мүәјјәнләшдирмишдир. Мәһз бу чәһәтин габарыг ифадәси, јә'ни халг күтләләринин сосиализм гурмаг тәчрүбәсинин сәнәтә хас васитәләрлә коммунист пар-тијалылығы мөвгејиндән камил бәдии ифадәси Мирзә Ибра-һимовун әсәрләрини чәмијјәт тарихинин мүһүм һадисәләри-нин вә ичтимаи фикрин салнамәсинә чевирмишдир. Бу бахым-дан јазычынын «Бөјүк дајаг» романыны вәрәгләмәк, сосиа-лизм чәмијјәтинин инкишаф пилләләрини бир-биринин ардын-ча, һәм дә чох бөјүк мәһкәмликлә гуран совет адамларынын үмумиләшдирилмиш бәдии образларына диггәт јетирмәк кифајәтдир.

Мирзә Ибраһимов һәмишә актуал мөвзулардан јазмышдыр. Онун «Һәјат» вә «Мадрид», «Мәһәббәт» вә «Кәндчи гызы», «Јахшы адам» вә «Көзәрән очаглар» пјесләри, «Каләчәк күн», «Бөјүк дајаг» вә «Пәрванә» романлары, «Чәнуб һекајәләри», «Мәдинәнин үрәји», «Чандранын үсјаны», «Хосров Рузбеһ» вә с. онларча дикәр әсәрләри Азәрбајчан совет әдәбијјатынын ән гијмәтли инчиләриндән һесаб олунур. Бөјүк сәнәткарын бу гијмәтли әсәрләри республикамыздан чох-чох узагларда да кениш охучу күтләләринин гәлбләринә јол тапмышдыр.

Мәшһур тачик совет шаири, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, Ленин мүкафаты лауреаты Мирзә Турсунзадә јазыр: «Күчлү мүасирлик дујғусу, һәјатла сых әлагә Мирзә Ибраһимов јарадычылығы үчүн сәчијјәвидир: насир Мирзә Ибраһимову (онун бир чох әсәрләри, о чүмләдән «Каләчәк күн» романы тачик дилинә тәрчүмә олунуб), драматург Мирзә Ибраһимову («Кәндчи гызы» пјеси тачик сәһнәсиндә хүсуси мүвәффәгијјәт газанмышдыр), публисист, тәнгидчи, әдәбијјатшүнас Мирзә Ибраһимову мән мәһз белә танырам».

М. Ибраһимов ејни заманда, көркәмли әдәбијјатшүнасдыр. Онун 1941-чи илдә намизәдлик диссертасијасы кими мүдафиә етдији әдәбијјатымызын фәхри Чәлил Мәммәдгулузадә һаггында јаздығы «Бөјүк демократ» әсәри бу күн дә өз әһәмијјәтини вә тәравәтини сахламагдадыр. О, әдәбијјатшүнаслығын елми-нәзәри мәсәләләри илә мүнтәзәм мәшғул олур. Бу бахымдан онун јаздығы бир сыра гијмәтли әсәрләри «Һәјат вә әдәбијјат», «Халгилик вә реализм чәбһәсиндә», «Сары сим» вә б. китабларында топланмышдыр. Мүәллифин классик шаир вә јазычыларымыз һаггында мүхтәлиф илләрдә јаздығы елми-нәзәри вә публисистик мәгаләләри кениш әдәбијјат һәвәскарлары ордусунун дәрин рәғбәтини газанмышдыр.

М. Ибраһимов ејни заманда көзәл вә јүксәк сәнәткарлыг габилијјәтинә малик тәрчүмәчидир. В. Шекспирин «Крал Лир», «Он икинчи кечә» пјесләрини, Н. Г. Чернышевскинин «Нә етмәли» романынын бәдии сәнәткарлыгла тәрчүмәси ичтимаијјәт тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмишдир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Мирзә Ибраһимов әдәби-бәдии јарадычылыгла чид.ди мәшғул олмагла јанашы, халгымызын ичтимаи-сијаси һәјатында да чох фәал иштирак едир. О, мухтәлиф илләрдә М. Ф. Ахундов адына Академик Опера вә Балет Театрынын директору, Азәрбајчан ССР Халг Комиссарлары Совети јанында Инчәсәнәт Ишләри идарәсинин рәиси, Азәрбајчан ССР халг маарифи комиссары, Азәрбајчан ССР Назирләр Совети сәдринин мүавини, Азәрбајчан ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Низами адына Әдәбијјат Институтунун директору, Азәрбајчан Совет Јазычылары Иттифагынын сәдри вәзифәләриндә чалышмышдыр.

М. Ибраһимов 1945-чи илдән Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын һәгиги үзвүдүр. Бөјүк әдибимиз һазырда ССРИ Асија вә Африка Өлкәләри Сулһү Мүдафиә Комитәсинин сәдри вә ејни заманда Азәрбајчан Јазычылары Иттифагы Идарә Һеј'әтинин сәдри вәзифәсиндә чалышыр.

Партија вә һөкуматимиз Мирзә Ибраһимовун Вәтәнимиз вә халгымыз гаршысында көркәмли хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирмишдир. О, Ленин ордени, Октјабр Ингилабы, Гырмызы Әмәк Бајрагы, «Шәрәф нишаны» орденләри вә бир сыра медалларла тәлтиф едилмишдир.

«Кәләчәк күн» романына көрә М. Ибраһимов ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты адына лајиг көрүлмүшдүр. 1961-чи илдә анадан олмасынын 50 иллији илә әлагәдар олараг она Азәрбајчан ССР халг јазычысы фәхри ады верилмишдир. О, дәфәләрлә ССРИ вә Азәрбајчан ССР Али Советинә депутат сечилмишдир.

Севимли әдибимиз һаггында гысача гејдләримизи шаирләрдән Мәдинә Күлкүн вә Балаш Азәроғлунун ашағыдакы мисралары илә битирмәк истәјирик:

Сән «Кәләчәк күн»дән сөз ачдын бизә,
Мин-мин күлнәзләрин севинди галби;
Сәнәтин јолунда динчлик билмәдин,
Јандын, аловландын «Пәрванә» кими.

Дағ-даға сөјкәнәр,—демиш бабалар,
Ән «Бөјүк дајаг»ын бу торпаг олду.
Сән елә, Вәтәнә дајандыгындан,
Башын уча олду, үзүн аг олду.

ТӘ'ЛИМ МЕТОДЛАРЫНЫН ТӘКМИЛЛӘШДИРИЛМӘСИНӘ ДАИР

Бәшир ӘҺМӘДОВ
педагожи елмләр доктору, профессор

«Тә'лим методу» анлајышынын маһијјәти «гаршыја гојулмуш мәгсәдә оптимал јолла нечә наил олмалы?» суалына верилән чавабла бағлыдыр; метод—дүзкүн тәшкил олунмуш фәалијјәт, һәрәкәт демәкдир, лакин һәр чүр һәрәкәт мәгсәдә оптимал јолла чатмаға көмәк едә билмир вә оптималлығы тә'мин етмәкдән өтрү һәрәкәтләрә бир сыра зәрури тәләбләр верилир. Һәмин тәләбләрин сырасында гносеоложи (вә ја гностик), мәнтиги-мүндәричәви, психоложи, васитәви, педагожи вә башгалары хүсуси јер тутур.

Гносеоложи тәләб (вә ја чох вахт педагожи әдәбијјатда дејилдији кими, гносеоложи аспект) ашағыдакыларла бағлыдыр: тә'лим просесиндә елми идракын бир сыра чәһәтләри һөкмән нәзәрә алынмалыдыр; елми идракда олдуғу кими, тә'лими идракда да ајани вә мүчәррәд тәфәккүр арасындакы әлагә, емпирик вә нәзәри сәвијјә арасындакы әлагә, мәнтигилик вә тарихилик арасындакы диалектика диггәт мәркәзиндә сахланылмалыдыр. Мәнтиги-мүндәричәви аспектин тәләбинә көрә методлар өјрәдилән материалын мәзмуну илә бағлы олмалы, материалын дахили мәнтиги илә зиддијјәт тәшкил етмәмәли, тә'лимдә тәфәккүр пријомларындан кениш шәкилдә истифадә олунмалыдыр. Психоложи аспект тәләб едир ки, тә'лим просесинә мүәјјән фәалијјәт кими бахылсын, фәалијјәт һаггында мөвчуд олан консепсијалар нәзәрә алынсын, мәнимсәмәнин психоложи ганунлары диггәт мәркәзиндә сахланылсын. Васитәви аспект методларын васитәнин тәләбләринә ујғун сечилмәсини тәләб едир. Педагожи аспект методда шакирдин материалы дәрк етмәси, тәрбијә олунмасы вә инкишафы бахымындан гијмәт верир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Көрүндүјү кими, тә'лим методларынын сечилмәсиндә вә тәтбигиндә психоложи мәсәләләр мүхтәлиф аспектләрдән јалныз бири илә бағлыдыр вә дикәр аспектләрлә дахили әлагә шәраитиндә фәалијјәт көстәрир. Тарихән белә бир вәзијјәт лазымынча нәзәрә алынмамыш, тә'лим нәзәријјәси бу вә ја дикәр бир психоложи консепсија үзәриндә гурулмуш, јухарыда адлары чәкилән башга аспектләр исә көлкәдә бурахылмышдыр. Мәсәлән, инкилис философу Чон Локкун елмә дахил етдији «ассосиасија» терمининин о вахт ифадә етдији мә'наја ујғун олараг, тә'лимин гаршысына белә бир мәгсәд гојулурду: шакирдләр чисм вә һадисәләр арасында әлагәләри дәрк етмәлидирләр (муасир психолокијада «ассосиасија» реал аләмдәки гаршылыглы әлагәнин баш-бејин габығында адекват шәкилдә әкс етдирилмәси кими баша дүшүлүр).

Ассосиасија консепсијасыны әлдә рәһбәр тутан тә'лим нәзәријјәсинә көрә, идрак дујғулардан башланмалы, гаврајыш вә тәсәввүрләр мәрһәләсиндән кечәрәк мәфһумларда сона јетмәлидир. Демәли, бурада өјрәнмәнин мәзмунуну мәһз мүәјјән ассосиасијаларын јаранмасы, јә'ни әјани идракда иштирак едән елементләр арасындакы психоложи әлагәләр тәшкил едир, һәмин елементләр арасында мүәјјән бағлылығын, охшарлығын, јахынлығын олмасы әсас шәрт јериндә чыхыш едир. Мәсәлән, өјрәнилән чисм вә һадисәләр, онларын мүәјјән чәһәтләри арасында заман вә мәкан јахынлығы. сәбәб вә нәтичә мүнасибәтләри вә с. олмасы мүһүм шәртләр сырасына дахилдир. J. Коменски, И. Һербартын тә'лим нәзәријјәләри мәһз белә бир мүддәаја әсасланырды. Һербарт тәләб едирди ки, һәр бир дәрс дөрд мәрһәләдән ибарәт олсун: шакирд әјани шејләр үзәриндә мүшаһидә апармагла ајдын тәсәввүрләр әлдә етсин (ајдынлыг мәрһәләси); әввәлки биликләрлә јени биликләр арасында әлагә јарадылсын («ассосиасија» мәрһәләси); әсас мәсәләләр сечилсин вә ардычыл олараг изаһ едилсин, шакирд үчүн мәнимсәмә објектинә чеврилсин («систем» мәрһәләси); өјрәдилмиш биликләр јени биликләрин әлдә едилмәси үчүн васитә јериндә чыхыш етсин, шакирд билији тәтбиг етмәк бачарыгларына јијәләнсин («метод» мәрһәләси). Дәрсин һәмишә белә бир гәлиб үзәриндә гурулмасы формализмә, гуру схематизмә кәтириб чыхарырды.

Ассосиасија консепсијасына әсасланан тә'лим нәзәријјәси зәрури олараг ашағыдакы тәләбләри ирәли сүрүрдү: тә'лим һөкмән әјани шејләр үзәриндә мүшаһидәни тәшкил етмәкдән башланмалыдыр; о әлагәләр мәнимсәдилмәлидир ки, онлар көһнә вә јени билик арасында көрпү, кечид јарада билир, тәзә өјрәдилән мә'луматын ичәрисиндә һөкмән јенилик олмалы, верилән информасија шакирди чәлб етмәлидир; мәнимсәдилмиш биликләр системиндән бугүнкү билик үчүн зәрури оланлар сечилмәли вә актуаллашдырылмалыдыр; билијин тәкрарына вә мөһкәмләндирилмәсинә хүсуси диггәт јетирилмәлидир вә с.

Ассосиасија консепсијасына әсасланан тә'лим нәзәријјәси ашағыдакы методларын тәтбигини өн плана чәкирди: әјани шејләрин мүәллим тәрәфиндән нүмајиш етдирилмәси вә шакирдләрин мүшаһидәсинин тәшкили, чисм вә һадисәләрин сөзлә тәсвири; шакирдин тәмринләр үзәриндә фәалијјәтинин тәшкили, тәкрарлама; билијин јохланылмасы үчүн сорғунун апарылмасы вә с.

Ассосиасија консепсијасына әсасланан тә'лим нәзәријјәси кечән әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә өзүнү көстәрән сосиал-игтисади инкишафын тәләбләрини лазымынча өдәјә билмәдијиндән мүтәхәссисләр ону муасирләшдирмәк, јениләшдирмәк проблемләри үзәриндә дүшүнмәјә башладылар. Истеһсалын инкишафы практик биликләрин верилмәсини даһа чох тәләб едирди. Нәтичәдә башга бир психоложи консепсија, јә'ни рефлектор консепсија тә'лим нәзәријјәсинин әсасына чеврилди. Һәмин консепсија зәмининдә гурулан тә'лим елементләр арасындакы әлагәләри дејил, һәмин әлагәләрин практикадакы ролуну әсас көтүрүрдү. Ассосиасија апарычы, һәллледичи рол ојнамаг функсијасыны итирәрәк, тә'лим фәалијјәтинин елементләриндән биринә чеврилди. Гычыгландырычы илә организмин она вердији чаваб реаксијасы арасындакы әлагә, өјрәдилән биликләрин ролу башлыча амил олду. Һәмин тә'лим нәзәријјәси ашағыдакы тәләбләри вачиб сајырды: организм һәр чүр гычыгландырычы илә дејил, өзү үчүн даһа чох фајдалы олан гычыгландырычы илә фәал әлагәјә кирмәлидир. Белә гычыгландырычылар дикәр гычыгландырычылар васитәсилә һөкмән мөһкәмләндирилмәлидир; шәрти рефлекс мөһкәмләнәнә гәдәр гычыгландырычынын тә'сири тәкрар едилмәлидир; шакирдин гаршысына елә тә'лим тапшырыглары гојулмалыдыр ки, о һәмин тапшырыгларын фајдасыны дәрк етсин, онларын ичрасына марагла киришсин; практик бачарыгларын формалашдырылмасы өн плана чәкилмәлидир вә с.

Scanned with MOBILE SCANNER

Рефлектор консепсија үзәриндә гурулан тә'лимдә ашағыдакы методлардан истифадә олунурду: шакирдләрин практик, хүсусән әмәк тапшырыглары үзәриндә мүстәгил ишләринин тәшкили; екскурсијаларын тәшкили; јарадычы јазылардан (инша, реферат, мә'рузә вә с.) истифадә, мүстәгил мүшаһидәләрин тәшкили; фәалијјәтин нәтичәләринин тәһлили вә үмумиләшдирилмәси; тә'лиматландырма вә с.

Рефлектор консепсија зәмининдә гурулан тә'лим систематик биликләрин верилмәсинә диггәт јетирмир, тә'лим иши Далтон-план, Ијена-план, комплекс вә с. формаларда тәшкил едилирди. Елә буна көрә дә онун јеринә семиотик (вә ја сигнификатив, ишарәви) консепсија ирәли сүрүлдү. Бурада тә'лимин маһијјәти белә шәрһ олунур: тә'лимдә чисм вә һадисәләрин мүһүм әламәтләри мәнимсәдилмәли, шакирдләрдә мәфһумлар системи формалашдырылмалыдыр. Беләликлә, тәләб олунур ки, мәктәблиләрин тәфәккүрү инкишаф етдирилсин, сөзлә онун ифадә етдији анлајыш арасындакы әлагәнин өјрәдилмәси өн плана чәкилсин. Семиотик консепсијаја әсасланан тә'лим нәзәријјәсинин спесифик методлары педагожи әдәбијјатда өз шәрһини тапа билмәмишдир.

Сон илләрдә операсионал консепсија, онун хүсуси формасы олан һәрәкәтләрин мәрһәләләрлә формалашдырылмасы консепсијасы, проблемли тә'лим консепсијасы, програмлашдырылмыш тә'лим консепсијасы вә с. мејдана чыхмышдыр.

Көстәрилән тә'лим нәзәријјәләринин ән башлыча гүсуру, зәннимизчә, ондан ибарәтдир ки, онларын һеч бириндә мәсәләјә комплекс јанашма өзүнү габарыг шәкилдә бүрузә вермир. Биринчиси, она көрә ки, һәр нәзәријјә бир психоложи консепсијаја әсасланыр вә дикәр консепсијаларын мүсбәт чәһәтләрини еһтива етмир. Икинчиси, она көрә ки, һәмин нәзәријјәләр тәкчә психоложи консепсијалара истинад едир вә нәтичәдә педагокика психолокијаја табе етдирилир. Биз јухарыда көстәрдик ки, тә'лим методларынын бир дејил, бир нечә аспекти вардыр. Тә'лим өзү дә беләдир. О, тәкчә психолокија үзәриндә гурула билмәз. Бурада гносеоложи, физиоложи, психоложи, педагожи консепсијалар комплексиндән истифадә олунмалы, идракын хүсусијјәтләри, шакирдин имканлары, материалын мәзмуну, васитәләр системи, мәгсәд вә с. күлл һалында көтүрүлмәлидир. Тәкчә психоложи консепсијалар әсас көтүрүлдүкдә исә башлыча олараг мәнимсә-

мә ганунлары өн плана чәкилир. Мәнимсәмә исә тәкликдә шәхсијјәтин һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишафы кими баша дүшүлә билмәз.

Сон вахтлар педагожи әдәбијјатда көстәрилир ки, методларын јалныз комплекс шәкилдә тәтбиги тә'лимин тәкмилләшдирилмәсини, нәтичә е'тибарилә мәктәблиләрин һәртәрәфли инкишафыны тә'мин едә биләр. Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Педагожи Елмләр Институтунун директору З. Гаралов һаглы олараг јазыр ки, һәр бир дәрсдә һәм тә'лим, һәм тәрбијә методларындан, һәм дә фәлсәфәнин вә елмин өз методларындан истифадә олунур. О јазыр: «Педагожи тәдгигатлар, еләчә дә новатор мүәллимләрин иш тәчрүбәсинин тәһлили көстәрир ки, бир дәрсдә истифадә олуначаг методлар комплексини јаратмаг үчүн дөрд груп метода истинад едилмәлидир» («Азәрбајчан мүәллими», 13 март 1981).

Педагожи фәалијјәт өзүнәмәхсус мәгсәдә, мәзмуна, васитәләр системинә, методлара, нәтичәјә маликдир. Јалныз мүәллим вә шакирд, онларын һәр биринин мәгсәди, иш материалы, васитәләри, методлары, әлдә етдикләри нәтичә бүтөвлүкдә тә'лимин маһијјәтини ифадә едә биләр. Психоложи консепсија исә тәкчә шакирдин материалы мәнимсәмәсини өн плана чәкдијиндән мүәллими, онун иш методларыны, васитәләрини вә с. көлкәдә гојур. Педагожи фәалијјәтин мәгсәдини педагокика елми мүәјјән етмәли, мәгсәддән чыхыш едәрәк мәзмун, васитә вә методларын сечилмәсини әсасландырмалыдыр.

Тә'лим просесиндә истифадә олунан бүтүн васитәләри ики група бөлә биләрик: сөз вә әјани шејләр, башга чүр десәк, ики сигнал системи. Бунларын әлагәси исә үч формада тәзаһүр едир: биринчи сигнал системи (әјани шејләр) үстүнлүк тәшкил едир, икинчи сигнал системи (сөз) табе мөвге тутур; сөз үстүнлүк тәшкил едир, әјани шејләр табе мөвге тутур; һәр ики сигнал системи бәрабәр һүгугда чыхыш едир. Буна там ујғун олараг, методлар үч група бөлүнүр: әјани методлар, лисани методлар вә практик методлар.

Биринчи група мүәллимин шәрһи (нағыл, изаһ), мүсаһибә, икинчијә иллүстрасија вә демонстрасија (мүшаһидә), үчүнчүјә исә шакирдләрин фәалијјәтинин тәшкили (чалышмалар үзәриндә иш) дахилдир. Һәмин методларын һәр бири күлли мигдарда пријомлары әһатә едир. Бундан әлавә, методларын

өзләри мүхтәлиф чүр әлагәјә кирәрәк јени кејфијјәт кәсб едир, нечә дејәрләр, јени метода чеврилир. Мәсәлән, дәрси мүсаһибә илә башлајыб шәрһлә тамамладыгда алынан нәтичә илә дәрси шәрһлә башлајыб мүсаһибә илә тамамладыгда алынан нәтичә арасында бә'зән чох чидди фәрг мүшаһидә едилир. Көстәрилән методлар шакирдин инкишафына, формалашмасына, тәрбијәсинә, биликләрә јијәләнмәсинә әмәлли-башлы хидмәт едә билир.

Көрүндүјү кими, методларын лисани, әјани вә практик олмагла үч група бөлүнмәсинин әсасында васитәләр системи дурур. Белә ки, васитә сөздән ибарәт олдугда лисани, әјани шејләрдән ибарәт олдугда әјани методлар мејдана чыхыр вә с.

Педагожи әдәбијјатын өјрәнилмәси көстәрир ки, тә'лим методларыны алты мүһүм нөвә бөлүрләр: 1) тәдрис материалынын мәнтиги бахымындан индуктив вә дедуктив методлардан бәһс олунур (биз бу методлара шүбһә илә јанашырыг); 2) васитәләр бахымындан лисани, әјани вә практик методлар мејдана чыхыр; 3) шакирдләрин фәаллығынын тә'мин олунмасы нөгтеји-нәзәрдән методлар ашағыдакы кими бөлүнүр; изаһлы-иллүстратив методлар; репродуктив методлар; проблемли шәрһ методу; гисмән ахтарычылыг методу; тәдгигатчылыг методу; 4) гаршыја гојулмуш дидактик вәзифәјә көрә јени билик верән методлар, билији мөһкәмләндирмәјә хидмәт едән методлар вә с. көстәрилир; 5) мүәллимлә шакирд арасындакы әлагәнин характеринә көрә өјрәтмә вә өјрәнмә методларындан данышырлар; 6) әһатә даирәсинә көрә методлар үмуми вә спесифик олмагла ики јерә бөлүнүр вә с. (әтрафлы мә'лумат үчүн А. Н. Алексјукун 1979-чу илдә Москвада нәшр олунмуш «Проблемы методов обученија...» адлы китабына мүрачиәт етмәји мәсләһәт көрүрүк).

Јухарыдакы бөлкү һаггында нә дејә биләрик? Үмумијјәтлә, ејни бир чинси мүхтәлиф бахымдан вә мүхтәлиф мәнтиги әсас зәмининдә нөвләрә бөлмәк елмдә мәгбул сајылыр. Мәсәлән, дилчиләр исимләри тәк вә чәм, үмуми вә хүсуси, садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олмагла мүхтәлиф нөвләрә бөлүрләр. Бу заман һәр бөлкү үчүн бирчә мәнтиги әсас көтүрүлүр: тәк вә чәм исимләр «кәмијјәт» анлајышы илә бағлы олдуғу кими, садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб исимләр дә «гурулуш» анлајышы илә бағлыдыр. Методларын тәснифи дә беләдир. Бир групун әсасында васитәләр системи, дикәр групун

әсасында дидактик вәзифә дурур вә с. Фикримизи әсасландырмаг үчүн изаһ методуна нәзәрә салаг.

Бөлкүнүн мәнтиги әсасы	Методлар групу
Васитәләр системи бахымындан	лисани методлара дахилдир
Шакирдин фәаллығы бахымындан	изаһлы-иллүстратив методдур
Дидактик вәзифә бахымындан	јени билик верән методдур
Мүәллимлә шакирдин әлагәси бахымындан	өјрәтмә методудур
Әһатә даирәсинә көрә	үмуми методлара дахилдир.

Програм вә дәрслик мүәллифләри мәгсәддән мәзмуна доғру һәрәкәт едир, мүәјјән мәгсәдә наил олмаг үчүн мүвафиг мәзмун сечирләр. Мүәллим исә, әксинә, мәзмундан чыхыш едәрәк мәгсәди мејдана чахарыр вә онун һәјата кечирилмәсинә чалышыр. Она көрә дә конкрет дәрсин мәгсәдини мүәјјән етмәкдән өтрү мүәллим мәзмуна «дахил олмағы» бачармалы, материалы нә үчүн мәнимсәдәчәјини ајдынлашдырмалыдыр. Бу мә'нада мүәллимин фәалијјәтиндә нәји өјрәтмәк? нә үчүн өјрәтмәк? нечә өјрәтмәк? ардычыллығы мүшаһидә олунур. Тәһсилин мәгсәди онун мәзмунуну мүәјјән етдији кими, мәзмун да мүвафиг васитәләр сечмәји тәләб едир. Мәзмуну мәнимсәтмәк үчүн васитәләрин дүзкүн тәтбиги просеси артыг методла бағлы мәсәләдир. Әкәр васитә «иши нә илә көрмәк?» суалына чаваб верирсә, метод «иши нечә көрмәк?» суалына верилән чавабла әлагәдардыр. Демәли, нә үчүн өјрәтмәк (мәгсәд), нәји өјрәтмәк (мәзмун), нә илә өјрәтмәк (васитә) вә нечә өјрәтмәк (метод) компонентләри бир-бири илә дахили әлагәдәдир вә тә'лими онларсыз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Она көрә дә методун сечилмәси бизим субјектив мүлаһизәләримиздән асылы дејил, онун дикәр компонентләр системиндәки јериндән асылыдыр. Мисаллара нәзәр салаг. Мәгсәд шакирдин бәдәнини мөһкәмләндирмәкдирсә, әлифба чәдвәли мәзмун јериндә чыхыш едә билмәз; бурада мүвафиг идман һәрәкәтләри мәзмун ролуну ојнамалыдыр. Белә бир мәзмун исә сөзү јох, мүәјјән идман фәалијјәтини васитә кими сечмәји тәләб едир. Фәалијјәт васитәдирсә, мүәллимин нәгли метод олмамалыдыр, бурада практик метод тәләб олунур, биз шакирдин фәалијјәтини тәшкил етмәк методуна әл атмалыјыг. Икинчи мисал. Мәгсәд орфографик вәр-

Scanned with MOBILE SCANNER

дишләри инкишаф етдирмәкдирсә, дәрсликдәки мүвафиг гајдалар мәзмун јериндә чыхыш едир, чалышма мәтнләри исә васитә ролуну ојнајыр. Шакирдин чалышма мәтни үзәриндә фәалијјәтинин дүзкүн тәшкили артыг методдур.

Бу мә'нада мә'лум методларын бир һиссәсинә тәнгиди јанашмаг лазым кәлир. Мәсәлән, дәрслик үзәриндә иш, мүстәгил иш вә с. метод ола билмир. Дәрслик үзәриндә иш нә лисани, нә әјани, нә дә практик методлар групуна кирмир вә онларын һамысы илә бағлыдыр. Шакирд дәрсликдәки нәзәри материал үзәриндә дә ишләјә биләр (лисани метод), әјани материал үзәриндә дә (әјани метод), чалышма үзәриндә дә (практик метод). Демәли, дәрслик үзәриндә иш заманы мүхтәлиф методлар тәтбиг олунур.

Методлары белә групплашдыра биләрик: **лисани методлар**—јазылы вә шифаһи шәрһ (јазылы шәрһ дәрсликдә олур, шифаһи шәрһ исә мүәллимин шәрһидир); шәрһин бу ики нөвүндән һәр бири информасион-ресептив (билијин һазыр шәкилдә тәгдим едилмәси) вә проблемли нөвләрә бөлүнүр. Мүсаһибә—бу метод катехизик вә евристик олмагла ики голә ајрылыр; **әјани методлар**—иллүстрасија, демонстрасија вә шакирдин апардығы мүшаһидә; **практик методлар** — бүтүн фәалијјәтин тәшкили дахилдир. Идман чалышмалары, лабораторијадакы ишләр, график ишләр, јазылы вә шифаһи чалышмалар, әмәк фәалијјәти вә с. тәшкили практик методларла бағлыдыр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ БИЛИК, БАЧАРЫГ ВӘ ВӘРДИШЛӘРИН АШЫЛАНМАСЫНДА АЛГОРИТМЛӘРДӘН ИСТИФАДӘ

Рәфигә ҺӘСӘНОВА
Бакы, 132 нөмрәли мәктәбин мүәллими

ПРОГРАМЛАШДЫРЫЛМЫШ тә'лимин әсас елементләриндән бири алгоритмләрдән истифадәдир. Алгоритм бир типдән олан мәсәләләрин һәлл едилдији гајдалар системидир. Алгоритмләр тәфәккүрүн әввәлчәдән бирдәфәлик мүәјјән олунмуш гајдаларыдыр ки, онлар билинкләрин әлдә едилмәси вә тәчрүбәдә тәтбигини мүәјјән бир ардычыллыгла јеринә јетирмәји тәләб едир.

Алгоритм, адәтән, «һә» вә «јох» чавабы тәләб едир. Конкрет нүмунәләр көстәрмәјә чалышаг.

Мә'лумдур ки, шакирдләр чох заман хитабла мүбтәданы ајырд етмәкдә чәтинлик чәкирләр, дурғу ишарәләриндән дүзкүн истифадәдә сәһвләрә јол верирләр. Ән әввәл хитабын һансы әламәтләри олдуғуну шакирдләрлә биркә мүәјјәнләшдирир вә ашағыдакы шәкилдә алгоритм тәртиб едирәм.

Хитаб исимлә ифадә олунубму?

һә ↓ — Адлыг һалдадырмы?
јох ↓ — Нәтичә: хитаб дејил?

Адлыг һалдадырмы?
һә ↓ — Хәбәрлә бағлыдырмы?
јох ↓ — Нәтичә: хитаб дејил?

Хәбәрлә бағлыдырмы?
һә ↓ — Нәтичә: мүбтәдадыр.
јох ↓ — Нәтичә: хитабдыр.

Чүмләнин садә вә мүрәккәб олмасынын араşдырылмасына аид алгоритмин тәртибинә бахаг. Бу, үч садә гајдадан ибарәтдир.

1) Чүмләдә һәр ики баш үзвүн олуб-олмамасынын јохланмасы;

2) Мүбтәда илә әлагәләнмәјән «артыг» хәбәрләрин олуб-олмадығынын мүәјјәнләшдирилмәси; әкәр варса, демәли, мүрәккәб чүмләдир. Мәсәлән: Сәһәр ачылды, һәр тәрәф ишығa гәрг олду.

Бәс бирдән олмады? Мәсәлән: Мәктәб директору синфә дахил олду, давамијјәтә нәзәр јетирди. Онда нәтичә белә олачаг: бу, садә чүмләдир.

3) Әкәр биринчи јохлама суалына мәнфи чаваб алынарса, онда буну башга әламәтләрлә јохламаг лазымдыр; мәсәлән, диггәт етмәк лазымдыр: көрәк хәбәр үчүнчү шәхсин чәминдә олан фе'лләми ифадә олунуб, ишин ичрачысы ејни шәхсдирми? Фикрими конкрет бир нүмунә үзәриндә ајдынлашдырмаг истәрдим. Тутаг ки, белә бир чүмлә верилиб: Манга үзвләри сә'јлә чалышдылар, планы артыгламасы илә јеринә јетирдиләр. Һәр ики һалда, је'ни чалышан да, планы јеринә јетирән дә ејни субјект олдуғундан бу, садә чүмләдир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Алгоритмләр синифдә бүтүн шакирдләрин, о чүмләдән зәиф шакирдләрин зеһни фәалиііәтә гошулмасыны тә'мин едир. Бунунла шакирдләр һәм дә өзүнәнәзарәтә алышдырылыр.

Алгоритм үч мәрһәләдән ибарәтдир. Алгоритмин ичрасына һазырлыг, алгоритмин гурулмасы вә іохланмасы, нәһаіәт, іекунлашдырылмасы. Бунунла да биликләрин үмумиләшдирилмәси тә'мин едилир. Биринчи мәрһәләдә анлаіышын, мәфһумун, мөвзунун мүһүм әламәтләри мүәііәнләшдирилмәлидир. Мәсәлән, тәктәртибли чүмлә мөвзусу илә әлагәдар һәмин әламәтләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

Мүәііән шәхсли чүмлә I тип	Мүәііән шәхсли чүмлә II тип	Гејри-мүәііән шәхсли чүмлә	Шәхссиз чүмлә	Адлыг чүмлә
1. Мүбтәдасы вар.	1. Мүбтәдасы јохдур.	1. Мүбтәда јохдур.	1. Мүбтәда јохдур.	1. Мүбтәда вар.
2. Хәбәри вар.	2. Хәбәр 1-чи вә 2-чи шәхсдә олан фе'лләрлә ифадә олунуб.	2. Хәбәр 3-чү шәхс чәмдә, кечмиш заманда олан фе'ллә ифадә олунуб.	2. Хәбәр истәнилән нитг һиссәси илә ифадә олунуб. 1—2—3-чү шәхсләрдәки фе'лләрдән башга.	2 Хәбәр јохдур.

Бу әламәтләр мүәііәнләшдирилдикдән сонра алгоритмин тәртибинә кечмәк олар.

1. Мүбтәда вар?
Һә → 2. Хәбәри вар?
Һә → Нәтичә: мүәјјән шәхсли чүмлә
Јох → Нәтичә: адлыг чүмләдир
јох → 3. Хәбәр 1-чи вә 2-чи шәхсдә олан фе'ллә ифадә олунуб?
һә → Нәтичә: мүәјјән шәхсли чүмлә
јох → 4. 3-чү шәхс чәмдә кечмиш заманда ифадә олунубму?
Һә → Нәтичә: гејри мүәјјән шәхсли чүмлә
Јох → Нәтичә: шәхссиз чүмлә

Бундан сонра алгоритмин тәләбләринә уіғун верилмиш чүмләләрин «арашдырылмасы», нөвүнүн мүәііән едилмәси үзрә иш кедир. Ашағыдакы чүмләләр верилир, нөвүнү мүәііән етмәк тапшырылыр.

1. Тарлада бир дәстә памбыг топлаіан колхозчу вә колхозчу гадын. 2. Бакы мәишәт кондесионерләри заводуна кечичи Гырмызы бајраг вердиләр. 3. Бешиллиіи дөрд илдә іеринә іетирмәіә чалышырам. 4. Дүнән клубда ичлас иди.

Беләликлә, шакирдләр баш үзвләрдән іалныз биринин иштирак етдиіи садә чүмләнин нөвләрини даһа дәриндән мәнимсәіир, мүвәффәг олурлар.

Алгоритмин тәтбиг едилдиіи дәрсләрдә һазырлыг иши 4—5 дәгигәлик чалышмаларла башланыр. Бу дөврдә фронтал мүсаһибәнин мүшаіиәти илә әсасән шифаһи, бә'зән дә іазылы иш кедир ки, бу да шакирдләри елементар әмәлиііатларын ичрасына һазырлаіыр. Алгоритм әсасында апарылан чалышма іеринә іетириләркән әввәлчә 1-чи вә 2-чи чүмләләр «арашдырылыр». Бундан сонра шакирдләрдән бири іеринә іетирдиіи әмәлиііатлары учадан тәкрар едиб бир нүмунә іазыр, галан иши исә бүтүн синиф мүстәгил ичра едир.

Бу бахымдан алгоритм шакирдләрин әгли габилиііәтләринин һәгиги имканларынын ашкара чыхарылмасына манечилик төрәдән ән'әнәви чалышма нөвүнә гаршы дурур, грамматик гаідаларын шүурлу тәтбигиндә ән еффектли васитә кими өзүнү көстәрир.

Алгоритмик чәдвәлләрлә іанашы, әгли фәалиііәтин оператив ардычыллығыны тә'мин едән график чәдвәлләрдән дә истифадә етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, хәбәрин һәмчинс мүбтәдаларла узлашыб-узлашмамасы мөвзусунда кечилән дәрсә аид тәртиб олунмуш график чәдвәлә нәзәр іетирәк:

Мүбтәдалар шәхс адлары билдирән сөзләрлә ифадә олунубму?	Иш биртәрәфли ичра олунубму?	Иш муштәрәк көрүлүбмү?	Әввәлиндә гејри-мүәјјән сајларла ифадә олунмуш тә'јин вармы?
1	2	3	4

Шакирдләрә бу кими чүмләләр верирәм: 1. Фәһлә дә, колхозчу да әмәк мәһсулдарлығыны іүксәлтмәіә чалышыр. 2. Гонагларын іола салынмасында хеіли комсомолчу вә

Scanned with MOBILE SCANNER

пионер иштирак едирди. 3. Огтај, Сәадәт вә Тәранә дәрслә-
ринә бирликдә һазырландылар. 4. Јүзләрлә атлы дөрд налла чапараг көздән итди. Верилмиш графаларда шакирд-ләр суалын чавабына ујғун «һә», «јох» сөзләрини јазырлар.

1-чи чүмлә үзрә чавабда 1 вә 2-чи графалар «һә» јаз-маға тәләб едир. Бу заман шакирдләр мүәјјән едирләр ки, шәхс адлары илә ифадә олунмуш һәмчинс мүбтәдаларда ш биртәрәфли ичра олунарса, хәбәр һәмчинс мүбтәдаларл узлашмыр. Дикәр чүмләләр үзрә дә чаваблар јазылдыгда сонра үмуми нәтичә чыхарылыр.

Шакирдләр чох заман нечә? нә чүр? суалларына чаваб олан тә'јин вә зәрфликләри гарышдырырлар. Бу мөвзуја ан тәртиб олунмуш садә график чәдвәл һәмин чәтинлијин арада галдырылмасында мүһүм рол ојнајыр.

Чүмлә үзвү нечә? нә чүр? суалына чаваб олурму?	Исимлә ифадә олунмуш чүмлә үзвү илә бағлы-дырмы?	Фе'ли хәбәрә аиддирми?

Шакирдләр график формалар үзрә ишә алышдыгда сонра алгоритмин тәртибинә даһа тез јијәләнирләр. Конкре нүмунәләрә диггәт јетирәк.

Мә'лумдур ки, **көрә, үчүн, өтрү** гошмалары васитәсилә јаранан сәбәб вә мәгсәд зәрфлији чох заман тамамлыгларла гарышдырылыр. Буну нәзәрә алараг мән шакирдләрә ашағыдакы алгоритми тәртиб етдирирәм.

1 Гошманын гошулдуғу сөз мүгајисә билдирир?
һә — јох
↓ һә: Нәтичә: тамамлыгдыр
↓ јох:
2 Бәс ара сөз јарадырмы?
һә — јох
↓ һә: Нәтичә: ара сөз-дүр
↓ јох:

3 Гошма исмин јөнлүк һал шәкилчиси илә əвəз олуна биләрми?
һә — јох
↓ һә: Нәтичә: тамамлыгдыр
↓ јох: Нәтичә: зәрфликдир

Чүмләләр: 1. Вәтән үчүн чанымдан кечәрәм. 2. Гәсәбә ушаглары үчүн јени мәктәб бинасы тикилди. 3. Азәрә көрә Фатмә даһа чох чалышды. 4. Габагчыл фәһләләрдән өтрү мүкафат ајрылды. 5. Памбыгчы Фатмә јүксәк мәһсул әлдә етдијинә көрә тә'рифләнди.

Һәмчинс үзвләрә аид алгоритм тәртиби һәмчинс үзвлә-рин дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәсинә, онларда дурғу ишарәлә-риндән дүзкүн истифадәјә бөјүк көмәк көстәрир.

1. Ејни үзвә аид олан 2 вә даһа артыг сөз вармы?
һә — јох
↓ һә:
↓ јох: Нәтичә: һәмчинс үзв дејил.

2. Һәмин үзвләр ејни суала чаваб олурму?
↓ һә
↓ јох: Нәтичә: һәмчинс үзв дејил.

3. Садалајычы интонасија илә тәләффүз олунурму?
һә — јох
↓ һә: Нәтичә: һәмчинс үзвдүр.
↓ јох: Нәтичә: һәмчинс үзв дејил.

Чүмләләр: 1. Фәһләләр, колхозчулар, зијалылар партијанын XXVI гурултајынын гәрарларыны шәрәфлә јеринә јетирирләр. 2. Мүәссисәјә јени тәнзимедичи машынлар алынды. 3. Алнында улдузлар, күнәшләр парлар. - Кәләчәк нәслимиз нә бәхтијардыр.

Алгоритмләр һәм јени материалын мәнимсәдилмәсиндә, һәм верилмиш билијин мөһкәмләндирилмәси вә тәкрарында, һәм дә дүзкүн јазы гајдаларына аид сәһвләрин гаршысыны алмаг ишиндә фајдалы методик пријомдур. Лакин бу методик пријомдан истифадә едәркән нәзәрә алмаг лазымдыр ки, алгоритми шакирдләрин бирҝә иштиракы илә тәртиб етмәјә сә'ј көстәрмәк тәчрүбәдә даһа јахшы нәтичә верир.

Scanned with MOBILE SCANNER

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ФРАЗЕОЛОЖИ БИРЛӘШМӘЛӘР ҮЗӘРИНДӘ ИШИН АПАРЫЛМАСЫ ТӘҸРҮБӘСИНДӘН

РПМ

Чимназ ӘЛИЈЕВА
Бакы, 135 нөмрәли мәктәбин мүәллими

«Ана дилинин ганадлары, саф вә әлван ҹәваһираты» (проф. А. И. Јефимов) олан фразеоложи бирләшмәләр нитгин зәнкинләшдирмәкдә, она ајдынлыг, јығчамлыг, образлылығ кәтирмәкдә чох мүһүм рол ојнајыр. Бу бирләшмәләрин тәбиәтинә мәхсус јығчамлыг, образлылыг, ифадәлилик онларын һәм данышыг дилиндә, һәм дә бәдии дилдә кениш ишләнмәсинә имкан јарадыр. Фразеоложи бирләшмәләр халг дилинин тәравәтини, күчүнү, көзәллијини вә зәнкинлијини өзүндә әкс етдирир.

Орта мәктәбдә фразеоложи бирләшмәләр үзрә ишин мәгсәди дә елә шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини јүксәлтмәк, лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк, бәдии зөвгүнү инкишаф етдирмәк, бәдии әсәрләрин дилини онларын даһа дәриндән баша дүшмәсинә көмәк етмәкдир.

Фразеоложи бирләшмәләр үзрә ишин нәзәри әсасда вә системли шәкилдә апарылмасына V синифдән башланыр. Програмда бу мөвзунун тәдрисинә хүсуси дәрс саатлары (3 саат) ајрылмышдыр. Ајдындыр ки, бу саатлар шакирдләри фразеоложи бирләшмәләрә даир, әсасән, нәзәри биликләрә јијәләндирмәк үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Һәмин биликләр әсасында мүвафиг бачарыгларын формалашдырылмасы исә тә'лимин сонракы мәрһәләләриндә фразеолокија үзрә апарылачаг практик ишләрин сәмәрәлилијиндән, оптимал тәшкилиндән асылыдыр.

Мән V синифдә шакирдләрә фразеоложи бирләшмәләр һаггында мә'лумат вермәмишдән әввәл, IV синифдә сөз бирләшмәләри һаггында кечилмиш биликләр үзрә тәкрар мүсаһибәси апарыр, сонра сабит сөз бирләшмәләринин тәдрисинә башлајырам. Бу мәгсәдлә әввәлчә ашағыдакы нүмунәләр үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәсини тәшкил едирәм:

1. Онлар бир аз кедәндән сонра пилләкәнләрлә ашағы дүшдүләр.	**1. О, базар күнү јола дүшдү.**
2. Лалә палтарыны шкафдан асды.	**2. Салеһ данышан адама диггәтлә гулаг асырды.**
3. Машын сүр'әтлә һәјәтдән чыхды.	**3. Бу сөзү ешидән ана һовсәләдән чыхды.**
4. Зәрфин ичиндәки шәкил јерә дүшдү.	**4. Ушаг лап әлдән дүшмүшдү.**
5. Ушаг әлиндәки гашығы јерә салды.	**5. Бакы зәһмәткешләри әзиз гонағы јола салырдылар.**

Гаршыја гојдуғум тәләб әсасында шакирдләр әввәлчә һәр ики сүтунда верилмиш ҹүмләләрин грамматик әсасыны көстәрирләр. Мүәјјәнләшдирирләр ки, биринчи ҹүмләнин грамматик әсасы **онлар дүшдүләр**, сағ сүтундакы ҹүмләнинки исә **о јола дүшдү** сөзләридир. Сонра синфә белә бир суал верирәм: «Нә үчүн әввәлки сырада дуран ҹүмләләрин хәбәри д ү ш д ү л ә р вә ј о л а д ү ш д ү сөзләридир? Мәкәр сонракы ҹүмләдә дүшдү сөзүнү ајрылыгда хәбәр көтүрмәк олмазмы?».

Бу проблемли суал әтрафында шакирдләр ахтарыш апарыр вә нәһајәт, нәтиҹә чыхарырлар ки, ј о л а д ү ш д ү ифадәсини бир сөзлә—**кетди** сөзү илә дә әвәз етмәк мүмкүндүр. Буна көрә дә ј о л а д ү ш д ү хәбәрини тәшкил едән сөзләри бир-бириндән мә'нача ајырмаг мүмкүн дејил: онларын һәр икиси **кетди** сөзүнүн синоними кими чыхыш едир. Дикәр ҹүмләләр дә тәхминән бу гајдада тәһлил олунур.

Сонра шакирдләрә һәр ики тәрәфдәки ҹүмләләрдә сөз бирләшмәләринин компонентләриндән бирини башга бир сөзлә әвәз етмәк вә һәмин сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасына јенә сөз артырмаг тәклиф олунур. Бу әмәлијјат сол тәрәфдәки сөз бирләшмәләри үзәриндә асанлыгла иҹра олунур. Мәсәлән, **ашағы ендиләр, шифонердән асды, дарвазадан чыхды, дөшәмәјә дүшдү, јерә атды, шкафдан сәлигә илә асды, һәјәтдән күчәјә чыхды, јерә аста-аста дүшдү** вә с. Шакирдләр әјани сурәтдә көрүрләр ки, сол тәрәфдәки сөз бирләшмәләринин компонентләрини дәјишмәк вә ја онларын арасына башга бир сөз дахил етмәк мүмкүндүр. Лакин сағ тәрәфдәки сөз бирләшмәләринин компонентләриндән бирини башга сөзлә әвәз етмәк вә ја бирләшмәнин тәрәфләрини бир-бириндән ајырмаг олмур.

Апардығымыз әмәлијјатлары јекунлашдыраpаг изаһ едирәм ки, әввәлки сөз бирләшмәләри сәрбәст, сонракылар исә с а б и т с ө з б и р л ә ш м ә л ә р и адланыр.

Фразеоложи бирләшмәләрлә танышлыгдан сонра лүғәт үзрә мүвафиг иш апарылыр. Бу иш, әлбәттә, бир нечә мәрһәләдән кечир; бунлар, әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир.

1) һ ә р б и р ф р а з е о л о ж и б и р л ә ш м ә н и н м ә' н а с ы н ы н и з а һ ы. Тәҹрүбә көстәрир ки, фразеоложи бир-

Scanned with MOBILE SCANNER

ләшмәләрин мә'насынын шакирдләрә чүмлә дахилиндә изаһ едилмәси мәгсәдәујғундур.

Лакин бу үсул һәмишә сәмәрәли нәтичә вермир. Белә һалларда семантик-грамматик тәһлилдән истифадә едирәм. Мәсәлән:

Синәмә дағ чәкдиләр чүмләсиндә дағ сөзүнүн мә'насыны шакирдләр билмирләр. Мүсаһибә јолу илә ајдынлашдырмаға наил олурам ки, бу сөз омонимдир. Онун биринчи мә'насы чографи анлајыш билдирир, икинчи мә'насы исә «дағламаг» фе'ли илә әлагәдардыр. «Јағы дағ еләмәк», «дағ су», «һејваны дағламаг» бирләшмәләриндә буна раст кәлирик. Елә бурадача гејд едирәм:

—Даһи шаиримиз Фүзулинин мәшһур бир гәзәли вар, бәлкә дә бә'зиләринизә танышдыр. Шаир дејир:

Пәмбеји-дағи-чүнун ичрә ниһандыр бәдәним,
Дири олдугча либасым будур, өлсәм кәфәним.

Јә'ни бәдәнимә о гәдәр дағ басыблар ки, (памбығы гајнајан јаға батырмагла) о, јараларын үстүндәки памбығын алтында көрүнмәз олуб. Нә гәдәр диријәм, бу памбыг мәним либасым, өләндән сонра исә кәфәним олачаг.

Демәк, «синәмә дағ чәкдиләр» ифадәси *јандырыб-јахдылар, синәмә дәрин јара вурдулар* мә'насыны ифадә едир.

Башга бир мисал: **Онлар мүстәмләкә өлкәләриндәки азадлыг һәрәкатынын гаршысына *Чин сәдди* чәкмәк истәјирләр.** («Коммунист» гәзетиндән).

Бу чүмләдә **Чин сәдди** ифадәсинин мә'насыны шакирдләр билмирләр. Изаһ едирәм ки, гәдимдә Чинин бәрәкәтли әкин саһәләрини горумаг үчүн өлкәнин шималындан 6 мин км. узунлугда дивар чәкилмишдир. Һәмин диварын һүндүрлүјү 10 м., ени исә 7 м. олмушдур. Индијәдәк галан бу дивар Чини көчәри тајфаларын һүчумундан горујурду.

Демәк, **Чин сәдди чәкмәк** фразеоложи бирләшмәси *кечилмәз манеә јаратмаг* мә'насыны ифадә едир.

2) *Фраземләрлә сәрбәст сөз бирләшмәләринин мугајисәсиндән истифадә.* Фраземләр һаггында шакирдләрдә ајдын тәсәввүр јаратмағын оптимал јолларындан бири сөз бирләшмәләринә даир онларын биликләриндә диференсиасија апармагдан ибарәтдир. Бу мәгсәдлә мән сәрбәст вә сабит сөз бирләшмәләринин мугајисәсинә хүсуси диггәт јетирирәм. Һәмин мугајисәләр просесин-

дә шакирдләр өјрәнирләр ки, фразеоложи бирләшмәләр сабит лексик, сөз бирләшмәләри исә сәрбәст грамматик бирләшмәләрдир. Сәрбәст бирләшмәләрин тәрәфләрини синонимләрилә әвәз етмәк мүмкүн олдуғу һалда, сабит сөз бирләшмәләринин компонентләрини синонимләри илә әвәз етмәк олмур.

Фраземләрин бу хүсусијјәтләрини даһа әтрафлы баша салмаг үчүн һәр ики бирләшмәјә аид ашағыдакы кими мүвафиг мисалларын лексик-грамматик тәһлилини апарырам:

гара кағыз—гара сач
гара хәбәр—гара парча

Тәһлилин кедишинә елә истигамәт верирәм ки, ашағыдакы нәтичәләрин чыхарылмасы тә'мин едилсин.

Сәрбәст сөз бирләшмәләриндә һәмишә биринчи тәрәф икинчи тәрәфи тә'јин етдији вә әсас сөздән асылы сөзә суал верилдији һалда, фразеоложи бирләшмә бүтөвлүкдә бир суала чаваб верир вә биринчи тәрәф икинчи тәрәфи тә'јин етмир. «Гара кағыз» ифадәсиндә «гара» сөзү кағызын гара рәнкдә олдуғуну билдирмир. Фразеоложи бирләшмәләрин компонентләриндән һеч олмазса бири мәчази мә'нада ишләнир, сәрбәст сөз бирләшмәләринин тәрәфләри исә һәгиги мә'нада олур.

Сәрбәст сөз бирләшмәләриндән фәргли олараг, фразеоложи бирләшмәләр мүәјјән «гәлиб» дахилиндә мөвчуддур. Бу «гәлиб»дән кәнарда фразеоложи бирләшмәләр парчаланыр, позулур, сөз јығымына чеврилир.

Сәрбәст сөз бирләшмәләрини башга дилә чох вахт һәрфи тәрчүмә етмәк мүмкүн олдуғу һалда, сабит сөз бирләшмәләрини, үмумијјәтлә, һәрфи тәрчүмә етмәк олмур. Буну ајдынлашдырмаг үчүн шакирдләрә ики нүмунә верир вә рус дилинә тәрчүмә етмәји тәчрүбәдән кечирмәји тәклиф едирәм; мәсәлән:

ал бајраг—алое знамја.
партија гурултајы—сјезд партии
гара чамаат—?

Шакирдләр мүәјјәнләшдирирләр ки, һәмин ифадәни «черные лјуди» шәклиндә тәрчүмә етмәк доғру олмаз.

3) *Фразеоложи бирләшмәләрә аид хүсуси чалышмаларын апарылмасы.* Фразеоложи бирләшмәләрә аид верилмиш биликләри мөһкәмләндирмәк, бу бирләшмәләрлә әлагәдар шакирдләрин нитгини зәнкинләшдирмәк

мәгсәдилә мән мүхтәлиф чалышмалардан истифадә едирәм.
Мәсәлән:

ЧАЛЫШМА. 1. Верилмиш бирләшмәләри чүмләдә әввәл һәги-
ги, сонра мәчази мә'нада ишләдин.

јолдан чыхмаг, ағзындан вурмаг, ајағынын алтыны газымаг,
иjнә үстүндә отурмаг.

ЧАЛЫШМА 2. Верилмиш сабит сөз бирләшмәләринин мә'нач
јахын оланларыны сечиб јазын.

көз вериб ишыг вермәмәк, үрәјиндән олмаг, әлини үзмәк, кү-
нүнү көј әскиjә дүјүнләмәк, дөшүнә јатмаг, үмиди үзүлмәк.

ЧАЛЫШМА 3. Верилмиш фразеложи бирләшмәләри тамамла-
јын.

...салмаг; ...јетирмәк, көздән..., дәриндән-габыгдан..., үрәјини...

ЧАЛЫШМА 4. Мәтндәки сабит сөз бирләшмәләринин мә'насы-
ны изаһ един.

1. Әһмәд Сајил сују сүзүлә-сүзүлә гајыдыб јериндә отурду. (М. Һ ү с е ј н.) 2. Түкәзбан гары тәклиjин дашыны атды. (М. Һ ү-с е ј н.) 3. Гуллуғумда тәмиз оларам, һәмишә башы уча кәзәрәм 25 манат мәвачибим вар, ...бу да башымдан кириб ајағымдан чы-хар (Ә. Һ а г в е р д и ј е в.)

ЧАЛЫШМА 5. Верилмиш сабит сөз бирләшмәләрини чүмлә-
ләрдә ишләдин.

дилоту јемәк, үрәјини суја дөндәрмәк, үрәји јанмаг, бурну-
дан дүшмәк, јел олуб јанындан өтмәк.

Шакирдләри фраземләрин ролу илә даһа әсаслы таныш етмәк үчүн әдәбиjјатдан кечилмиш мувафиг материаллар үзәриндә лексик-фразеложи иш апармаға хүсуси диггәт јетирирәм. Мәсәлән, шакирдләр һәмин әсәрләрдән фразеложи сөз бирләшмәләринә аид бир сыра нүмунәләр сечиб јазыр, онлардан мүмкүн оланларынын еквивалентләрини сөјләјир, мүгајисәләр апарырлар. Белә һалда шакирдләр мәтндәки дәјишиклиjи әјани олараг көрүр вә дәрк едирләр ки, мәтн фраземләрсиз гурулашыр, онун ширинлиjи зәифләјир, образлылығы итир...

Әлбәттә, фразеолокиjа үзрә апарылачаг иши үч дәрс саатында баша чатдырмаг дүзкүн һесаб едилә билмәз. Мүәллим Азәрбајчан дили тә'лиминин сонракы мәрһәләләриндә дә бу саһә илә әлагәдар иши давам етдирмәлидир; верилмиш биликләри даһа да мөһкәмләндирмәјә, дәринләшдирмәјә хүсуси диггәт јетирмәлидир. Бу методик принсипә уjғун олараг мән, мәсәлән, «Исим» бәһсини кечәркән тәркибиндә исмә еквивалент мүхтәлиф фразеложи бирләшмәләри олан чүмләләр сечир, онлар үзәриндә иш апарырам. Конкрет бир мисал. Тәһлил үчүн ашағыдакы кими чүмләләр јаздырырам:

1) Сиздән ајрылмајыр көнлүмүн гушу-ү р ә к(С. Вурғун).

2) Бу мә'дән бизим чөрәк ағачымыздыр — кәлир мәнбәји.

3) Анамын сөзләри гулағымда сырғадыр- јаддан чыхмајан нәсиһәт.

Шакирдләр бу нүмунәләрдәки исимләри сечиб тәһлил етдикдән сонра алтындан хәтт чәкилмиш (бурада исә гара һәрфләрлә верилмиш) сөз бирләшмәләринин чүмләдә һансы үзв олдугларыны мүәjјәнләшдирирләр. Һәмин фраземләрин мә'-насы мүсаһибә јолу илә ашкар едилир вә һансы нитг һиссәсинә уjғун кәлдиjи ајдынлашдырылыр.

Јахуд сајын тәдриси просесиндә семантик-синтактик тәһлиллә әлагәдар ашағыдакы типли чүмләләр үзәриндә иш апарырам:

1) Фәлсәфәни беш бармағы кими билир. (Ч. Ч а б б а р-л ы.)

2) Устамыз бир јердә ајаг дөјәнләри хошламыр. (М. Һ ү-с е ј н.)

3) Гүдрәт бу ихтирадан 4 әллә јапышмышды. (М. Һ ү-с е ј н.)

Бу заман онлар сабит сөз бирләшмәләрини мүәjјәнләшдирир вә нәтичә чыхарырлар ки, бә'зи фраземләр сајын иштиракы илә дә әмәлә кәлә билир.

Сајын исмә кечмәсини изаһ едәркән «биринин үстүнә бешини гојмаг», «бешдә алачағын јох, үчдә верәчәјин» бирләшмәләриндән дидактик материал кими истифадә едирәм.

VI синифдә «Зәрф» мөвзусуну кечәркән фразеложи бирләшмәләрлә зәнкин олан ашағыдакы чүмләләр үзәриндә иш апарыр, шакирдләрин фразеложи бирләшмәләр һаггындакы билик вә бачарыгларыны тәкмилләшдирирәм.

1) Лап гулағымын дибиндә олурсан, өзүн дә бир хәбәр вермирсән. (М. И б р а һ и м о в.)

2) Јер үзү көз ишләдикчә су иди. (Р. Р з а.)

3) Бир көз гырпымында јухары гачдым. (О. С а л а м з а-д ә).

VII синифдә сөз бирләшмәләринин фразеложи бирләшмәләрлә мүгајисәсиндән истифадә едирәм. Сөз бирләшмәләри һаггында мә'лумат верилдикдән сонра тахтаја ашағыдакы чүмләләри јаздырырам:

1) Бу туфандан ган иjи кәлир. (М. И б р а һ и м о в.)

2.) Көзүмүзүн сән ишығыдын. (С. В у р ғ у н.)

3) Ушаг һа дејилсән тез-тез һабелә,
Көнлүнүн шишәси сынар, әлларсан. (Вагиф).

Scanned with MOBILE SCANNER

4) Биз беһиштә **көтәк күчүнә говмаг** истәмирик. (В. И. Л е н и н.)

Шакирдләрдән тәләб олунур ки, сөз бирләшмәләринин тапыб мә'насыны изаһ етсинләр. Онлардан бә'зиләри көзүмүзүн ишығы, көнлүмүн шүшәси, көтәк күчү бирләшмәләрини сәрбәст сөз бирләшмәләри һесаб едирләр. Башгалары исә е'тираз едәрәк дејирләр ки, бу бирләшмәләр мәчази мә'на дашыјыр вә сабит сөз бирләшмәләридир. Чүнки бүтөвлүкдә бир мә'на ифадә едир. Мән мүбаһисәјә јекун вурараг дејирәм:

—Доғрудур, бунлар сабит сөз бирләшмәләридир. Кәлин конкрет мисаллар әсасында сабит вә сәрбәст сөз бирләшмәләринин охшар вә фәргли чәһәтләрини мүәјјәнләшдирмәјә чалышаг:

көнлүмүн шүшәси	пәнчәрәнин шүшәси
көзүмүзүн ишығы	лампанын ишығы

Шакирдләр V синифдә сабит сөз бирләшмәләри һаггында өјрәндикләрини јада салыр вә ону тә'јини сөз бирләшмәләри илә мүгајисә едирләр. Чаваблар ашағыдакы шәкилдә формалашдырылыр:

Бу бирләшмәләрин һәр икиси формасына көрә охшардыр, јә'ни биринчи тәрәф јијәлик һал, икинчи тәрәф мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едиб. Һәр ики бирләшмә узлашма вә идарә әлагәси әсасында јараныб.

Һәр ики бирләшмә чүмләнин бир үзвү олур. Лакин охшар чәһәтләри илә јанашы, бу бирләшмәләри бир-бириндән фәргләндирән хүсусијјәтләр дә вардыр:

а) Сәрбәст сөз бирләшмәләри һәгиги, сабит сөз бирләшмәләри исә мәчази мә'на дашыјыр.

б) **Пәнчәрәнин тәмиз шүшәси, пәнчәрәнин пар-пар парылдајан шүшәси** демәк мүмкүн олдуғу һалда, **көнлүмүн тәмиз шүшәси** демәк олмаз.

в) Сәрбәст сөз бирләшмәсиндә асылы сөзү башгасы илә әвәз етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, **чырағын ишығы, күнәшин ишығы**. Амма **көзүмүзүн ишығы** бирләшмәсинин компонентләрини дәјишмәк олмаз.

г) Сабит сөз бирләшмәләринин тәрәфләринә ајры-ајрылыгда суал вермәк олмур, анчаг сәрбәст сөз бирләшмәләриндә әсас сөздән асылы сөзә суал вермәк мүмкүндүр.

ғ) Рус дилинә һәрфи тәрчүмә заманы сабит сөз бирләшмәләри мә'насыз сөз јығымына чеврилир. Амма икинчи групдакы бирләшмәләр өз мә'насыны сахлајыр.

Беләликлә, шакирдләр һәм јени дәрси дәриндән мәнимсәјир, һәм дә сабит сөз бирләшмәләри һаггында онларын биликләри кенишләнир.

Фразеоложи бирләшмәләри мәнимсәтмәјин бир үсулу да синтактик тәһлилдир. Мә'лумдур ки, Азәрбајчан дилиндә фразеоложи бирләшмәләрин әксәријјәти фе'ли характер дашыјыр. Буна көрә дә хәбәри фе'ли фразеоложи бирләшмәләрлә ифадә олунан чүмләләр үзәриндә синтактик тәһлил апарылмасы фразеолокијанын өјрәдилмәсиндә бөјүк рол ојнајыр. Тәчрүбә көстәрир ки, бу үсул даһа сәмәрәли нәтичә верир. Тәһлил заманы фразеоложи бирләшмәләри олан чүмләләрдән истифадә едилмәси шакирдләрин бөјүк марағына сәбәб олур вә онлары грамматик тәһлилә һәвәсләндирир.

Билдијимиз кими, синтактик тәһлил заманы фразеоложи бирләшмәләр тәркиб һиссәләринә парчаланмадан чүмләнин бир үзвү һесаб едилир; она көрә ки, бу бирләшмә бүтөвлүкдә чүмләдә хәбәр ола биләчәк бир сөзүн вә ја сәрбәст сөз бирләшмәсинин синоними олур. Конкрет нүмунәләрә диггәт едәк.

1) Иса булағында маһны ешитмәк үчүн **бурнумун учу көјнәјир.** (М. Һ ү с е ј н.) 2) Әзизбәјовун үрәкјанғысы илә дедији сөзләр **көнүлләрә јол тапырды.** (М. Һ ү с е ј н.) 3) Чүнки Гошатхан бүро ичласларынын бириндә онун да **сыхыб сујуну чыхартмышды.** (М. И б р а һ и м о в.) 4) Дүнјадан бихәбәр гадынын бу һалы **Исрафилин үрәјини суја дөндәрди.** (Ә. Ч ә ф ә р з а д ә.) 5) Балача **Әләкбәрин фәрәһдән чичәји чыртлады.** (Ә. Ч ә ф ә р з а д ә.)

Тәһлил просесиндә шакирдләр фразеоложи бирләшмәләрин онлара мә'лум олмајан даһа бир сыра хүсусијјәтләри илә таныш олурлар. Мәсәлән, сонунчу чүмләдә **Әләкбәрин сөзү фәрәһдән чичәји чыртламаг** сабит сөз бирләшмәси илә әлагәјә кирир вә һәмин фразеоложи бирләшмәнин тәркиб һиссәсинә чевриләрәк хәбәр вәзифәсиндә чыхыш едир. **Әләкбәрин чичәји** бирләшмәси сәрбәст бирләшмә оларкән чүмлә чүттәркибли, сабит бирләшмәнин компоненти кими чыхыш едәркән исә тәктәркибли олур.

О да мә'лумдур ки, хәбәр вәзифәсиндә ишләнән сабит сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасына бә'зән мүхтәлиф сөзләр дахил ола биләр. Белә чүмләләрин дә тәһлили шакирдләри ахтарычылыға тәһрик едир, онларын фикри фәаллығына

Scanned with MOBILE SCANNER

гүввәтли тә'сир көстәрир. Мәсәлән, Мән гүссә вә кәдәрими мусиги илә дағыдырам.

Лакин бу үсулдан анчаг синтаксисин тәдриси дөврүндә истифадә етмәклә кифајәтләнмәк олмаз. Синтактик тәһлилдән морфолокијанын тәдриси просесиндә дә тез-тез истифадә етмәјә еһтијач дујулур.

Үмумијјәтлә, фразеоложи бирләшмәләрә аид биликләрдән истифадә етмәјә вә онлары даһа да кенишләндирмәјә Азәрбајчан дили курсу бојунча мүәјјән систем һалында апарылан синтактик тәһлилләрдә мунтәзәм диггәт јетирилмәси грамматика-фразеолокија үзрә ишин сәмәрәлилијиндә чох мүһүм рол ојнајыр.

ДҮЗКҮН ЈАЗЫ ТӘ'ЛИМИНДӘ ЕТИМОЛОЖИ ТӘҺЛИЛДӘН ИСТИФАДӘ

РПМ

Акиф МӘММӘДОВ
Пушкин рајону Хырмандалы кәнд
1 №-ли мәктәбин мүәллими

ОРТА мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин гаршысында дуран мәгсәдләрдән бири дә шакирдләрдә дүзкүн јазы вәрдиши јаратмагдан ибарәтдир. Бу мәгсәд дилин орта мәктәб курсунун өјрәдилмәси просесиндә мүхтәлиф јолларла, үсулларла һәјата кечирилир. Белә јоллардан бири дә етимоложи тәһлилдир. Орфографик вәрдишләрин ашыланмасында бу јолдан һансы мәгамларда вә нечә истифадә етмәкдә мүәллим мүәјјән мә'нада, сәрбәстдир. Лакин о унутмамалыдыр ки, етимоложи тәһлил үчүн сечилән материал мәгсәдәујғун олмалыдыр.

1. Мә'лумдур ки, шакирдләр ән чох тәләффүзү, һәм дә дүзкүн тәләффүзү јазылышына көрә мүәјјәнләшмәјән сөзләрин јазылышында сәһвә јол верирләр. Бу бахымдан онлар, мәсәлән, пионер сөзүнү пијанер; футбол сөзүнү фудбол; шокалад сөзүнү шакалад вә с. шәкилдә тәләффүз едиб, бә'зән елә белә дә јазырлар. Доғрудур, белә сәһвләри арадан галдырмагда «филан сөз бу чүр дејилир, бу чүр исә јазылыр» принсипиндән истифадә етмәк чох заман јахшы нәтичә верир. Лакин һеч дә һәмишә јох. Чүнки һәмин принсип шакирдин гаршысында нијә? суалыны доғурур. Белә һалларда мән етимоложи тәһлилдән истифадә етмәјә хүсуси сә'ј көстәрирәм. Конкрет нүмунәләрә диггәт јетирәк.

Декоратив— Шакирдләр бу сөзү дүзкүн тәләффүзә әсасән, чох заман декаратив шәклиндә јазырлар. Онлара изаһ едирәм ки, сөзүн көкү латын дилиндән олан **«декор»**дур ки, мә'насы **бәзәјирәм** демәкдир. Демәк, сөзүн көкүнү **декар** **јох**, әслинә ујғун олараг **декор** шәклиндә јазмаг лазымдыр.

Колорит—Тәләффүзә ујғун олараг **калорит** јазанлар чох олур. Изаһ едирәм ки, сөзүн көкү **калор** **јох**, **«колор»**дур; латын дилиндә **боја, рәнк** демәкдир.

Теплоход—Дүзкүн тәләффүзүн тә'сири илә бә'зиләри **теплаход** јазырлар. Изаһ едирәм ки, һәмин сөз бизим дилә рус дилиндән кечиб, әслиндә гурулушча мүрәккәбдир. **Тепл** (истилик) вә **ходит** (кетмәк) сөзләринин бирләшмәсиндән јаранмышдыр, о исә бирләшдиричи саитдир. Демәк, һәмин саити **а** **јох**, **о** јазмаг лазымдыр. Рус дилиндән кечән **самовар** (**сам** — өзү, **варит** — гајнајан), **пароход** (**пар** — бухар, **ходит**, — кедән) вә с. сөзләри дә бу јолла јаранмышдыр, бунлардакы **о** саити дә бирләшдиричи саитдир.

Шоколад сөзүнү дә шакирдләр тәләффүзә әсасән чох заман **а** илә јазырлар. Изаһ едирәм ки, һәмин сөз әслиндә мүрәккәб сөздүр. Биринчи тәрәфи һинду дилиндә көпүкләнән мә'насыны верән «хоко, шоко»-дур. Чәнуби Американда јашајан һиндулар гәдим заманларда какао биткисинин тохумундан јем кими истифадә едәрдиләр; ону говурар, үзәринә гарғыдалы уну әлавә едиб суда биширәрдиләр. Хөрәк әтирли олсун дејә она ванил тозу гатыб гарышдырырдылар. Һиндулар бу хөрәјә **хоколотл** (**хоко**—көпүкләнән, **атл**—су демәкдир) дејәрдиләр. Бу сөз Авропаја кечәрәк **«шоколат»** шәклиндә ишләдилмишдир. Демәк, сөзүн биринчи тәрәфи **х—ш** әвәзләнмәси нәтичәсиндә **шоко** шәклиндә дүшмүшдүр; бу сәбәбдән ону **шока** јазмаг дүз дејил.

Бу гисмдән олан сөзләрин јазылышы орфографија гајдаларында «Биринчи, бә'зән дә сонракы һечаларында **о** саити олан алынма сөзләр әдәби тәләффүздә **а** вә ја **о** илә дејилмәсиндән асылы олмајараг **о** илә јазылыр» кими формалашдырылмышдыр. Лакин дилимиздә елә алынма сөзләр дә вар ки, һәмин саит **о** вә ја **а** илә дејилсә дә, әслинә ујғун олараг **а** илә јазылыр.

Мән јери дүшдүкчә шакирдләрин диггәтини белә сөзләрин етимолокијасына чәлб едирәм. Мәсәлән, мавзолеј сөзү-

Scanned with MOBILE SCANNER

нүн а илә јазылышыны бунунла изаһ едирәм ки, һәмин сөзүн көкү әслиндә «мавсос»дур, «Мавсос» Түркијә әразисиндә олан гәдим Карија дөвләтинин һөкмдары олуб. О һәлә сағлығында өзүнә дүнјанын једди мө'чүзәсиндән бири һесаб едилән иәһәнк бир мәгбәрә тикдириб. Бу мәгбәрә һәмин һөкмдарын ады илә мавзолеј адландырылыб. Педагожи сөзүнү дә јухарыда дедијимиз гајданын тә'сири илә педогожи шәклиндә јазырлар. Шакирдләрә изаһ едирәм ки, бу сөз јунан сөзүдүр, «пајда» (ушаг) вә «гогос» (өтүрән, апаран) сөзләринин бирләшмәсиндән јараныб, ушаг апаран, ушаг өтүрән демәкдир. Гәдим Јунаныстанда ушағы мәктәбә апаран адама белә дејирмишләр. Сонралар «пајда» сөзү «педа» шәклинә дүшмүшдүр, демәк, ону педо јазмаг дүзкүн дејил.

Лабораторија сөзүндә биринчи саитин а илә јазылмасы ондан ирәли кәлир ки, һәмин сөз мәншәјинә көрә «лабораре» сөзүндәндир; онун икинчи һиссәси олан «торија» јер мә'насыны билдирир. **Лабораторија** иш јери демәкдир. **Лаборант** сөзү дә ејни көкдәндир.

Категорија, граммофон сөзләриндә дә әввәлинчи саитин а илә јазылмасы һәмин сөзләрин етимолокијасы илә бағлыдыр.

Дилимиздә Аврона мәншәли сөзләрлә јанашы, әрәб-фарс мәншәли сөзләр дә мүһүм јер тутур. Шакирдләр бу сөзләрдән дә бә'зиләринин јазылышында дүзкүн тәләффүзүн тә'сири илә сәһвләрә јол верирләр. Белә сәһвләрин бә'зиләрини арадан галдырмагда да етимоложи тәһлилдән истифадә јахшы нәтичә верир. Мәсәлән, **мүһафизә** сөзүнү бә'зән шакирдләр сәһв олараг **мүһавизә** шәклиндә јазырлар. Шакирдләрә изаһ едирәм ки, бу сөз әрәб мәншәлидир; көкү «һфз»—дыр; һифз, һафиз сөзләри дә бу көкдәндир. Буна көрә дә **мүһафизә** сөзү ф илә јазылыр.

Әрәб-фарс дилләриндән дилимизә кечиб дүзкүн тәләффүзүн тә'сири илә сәһв јазылан ашағыдакы сөзләрин дә јазылышында етимоложи тәһлилә мүрачиәт етмәк мүмкүндүр. **Дәстә** (дәсдә шәклиндә сәһв јазанлар олур) — «дәст» сөзүндәндир. **Абшерон** (сәһв јазылышы: Апшерон) — «аб» — су вә «шерон» — шоран сөзләринин бирләшмәсиндән јаранмышдыр. **һәфтә** (сәһв јазылышы: һәфдә) — «һәфт» једди сөзүндәндир. **Кәшфијјат** (сәһв јазылышы: кәшвијјат) — тапмаг, мүәјјән етмәк мә'насыны верән «кәшф» сөзүндәндир вә с.

Јери кәлдикчә дилимизин өз сөзләринин дә дүзкүн јазылышыны мәнимсәтмәк үчүн етимоложи тәһлилә мүрачиәт етмәк фајдалы олур. Мәсәлән, тутаг ки, јазы тахтасында ишләјән шакирд **гајынана** вә **гајыната** сөзләрини тәләффүзүн тә'сири илә **гајнана** вә **гајната** шәклиндә јазмышдыр. Елә орадача изаһ едирәм ки, бу сөзләрин биринчи тәрәфи гоһумлуг мүнасибәти билдирән гајын сөзүдүр. Демәк, ону гајн шәклиндә јох, гајын шәклиндә јазмаг лазымдыр.

2. Сөзләрин дүзкүн јазылышында шакирдләрин сәһвләрә јол вермәләринин бир сәбәби дә бә'зи сөзләри онларын дүзкүн тәләффүз едә билмәмәсидир. Бунлар елә сөзләрдир ки, јазылышы илә тәләффүзү, әсасән, ујғун кәлир. Лакин шакирд мүхтәлиф амилләрин тә'сири илә сөзү дүз тәләффүз етмир, беләликлә, јазыда да сәһвә јол верир. Әлбәттә, белә сөзләрин дүзкүн јазылышыны мәнимсәтмәкдә әсас амил онларын дүзкүн тәләффүзүнү мәнимсәтмәкдир. Јери кәлдикчә етимоложи тәһлилә мүрачиәт етдикдә исә онларын һәм дүзкүн тәләффүзүнү, һәм дә дүзкүн јазылышыны даһа әсаслы мәнимсәтмәк олур. Даһа доғрусу, етимоложи тәһлиллә мүәллим һәм нијә белә демәк, һәм дә нијә белә јазмаг лазымдыр суалына чаваб верир. Мәсәлән, шакирдә изаһ едәндә ки, **новруз** сөзү фарс дилиндәки **нов** (тәзә) вә **руз** (күн) сөзләринин бирләшмәсиндән јараныб, јахуд **нүмајиш** сөзү һәмин дилдәки «нүма» (көстәрмәк) сөзүндәндир (нүмајәндә, нүмунә, алимнүма сөзләри дә бу гәбилдәндир), онларын дејилиш вә јазылышыны даһа јахшы мәнимсәјирләр.

Шакирдләр бә'зән диалект тәләффүзүнүн тә'сири илә **чарпајы** сөзүнү чәрпајы, **чармых** сөзүнү чәрмых шәклиндә јазырлар. Онда етимоложи тәһлил јолу илә шакирдләрә изаһ едирәм ки, бу сөзләрин биринчи тәрәфи фарс дилиндәки «чаһар» (дөрд) сөзүндәндир; сонралар һ самитинин дүшмәси илә чар шәклинә дүшмүшдүр, чарпајы дөрд ајаглы («па»—ајаг демәкдир), чармых исә дөрд мых демәкдир.

Әсл Азәрбајчан сөзләриндә дә диалект тәләффүзүнүн тә'сири илә мүәјјән сәһвләрә јол верилмәсинә тез-тез тәсадүф олунур. Мәсәлән, ј сәсинин к сәси илә әвәзләнмәси нәтичәсиндә **бәјәнмәк** әвәзинә **бәкәнмәк**, **өјүд** әвәзинә **өкүд**, **өјрәнмәк** әвәзинә **өкрәнмәк** вә с. ишләдилир. Белә һалларда да етимоложи тәһлилдән истифадә чох фајдалы олур. Мәсәлән, изаһ

едирәм ки, бәјәнмәк сөзү бәј сөзүндән, өјүд вахтилә дилимиздә нәсиһәт мә'насында ишләнән өј сөзүндән, ијрәнмәк сөзү иј (гоху мә'насында), ијнә исә чәһрәдә ишләдилән иј (аләт) сөзүндән әмәлә кәлмишдир. Демәли, бу көкләри бәк, өк, ик шәклиндә јазмаг дүзкүн дејил. Диалект тәләффүзүндәки сәс дүшүмү һадисәсинин тә'сири илә шакирд јумурта сөзүнү бә'зән муртда, һөрүмчәк сөзүнү өрүмчәк шәклиндә ишләдир. Белә һалда изаһ едирәм ки, јумурта сөзү јумру, һөрүмчәк исә һөрмәк сөзүндән әмәлә кәлмишдир; бу сөзләри кökләринә ујғун олараг јазмаг лазымдыр.

3. Сөзләрин јазылышында шакирдләрин јол вердикләри сәһвләрдән бири дә формача бир-биринә чох јахын олан сөзләри (паронимләри) онларын фәргләндирә билмәмәсиндән ирәли кәлир. Бу ишдә мән шакирдләри ахтарычылыға тәһрик етмәјә даһа чох сә'ј көстәрирәм; белә ки, мүхтәлиф чалышмалар тәртиб едиб, шакирдләри онларын үзәриндә ишләдирәм. Мәсәлән:

— Гаршы-гаршыја верилмиш сөзләрин мә'наларыны «Әрәб-фарс сөзләри лүғәти»ндән тапыб јанында гејд един.

сеһр-сејр
мүшфиг-мүшвиг
ашыг-ашиг
ичтимаијјат-ичтимаијјәт

Чалышманын ичрасы просесиндә лүғәтдә олмајан сөзләри өзүм изаһ едирәм. Нәтичәдә шакирд һәм бу сөзләрин мә'насыны анлајыр, һәм дә шүурлу шәкилдә баша дүшүр ки, һәмин сөзләрдә бирчә һәрфи сәһв јазмагла нәинки орфографик сәһв јол верир, ејни заманда мә'насы тамам башга олан сөз ишләдир. Мәрһум-мәһрум, мүһасиб-мүсаһиб, мүбаһисә-мүсаһибә вә с. паронимләрин јазылышыны мәнимсәтмәкдә дә бу јолдан истифадә едирәм.

4. Шакирдләрин орфографик сәһвләриндән бир гисми дә тәрәфләриндән бири вә ја һәр икиси ајрылыгда мә'на вермәјиб дефислә јазылан мүрәккәб сөзләрин јазылышында баш верә билир. Белә сәһвләри хәбәрдарлыг етмәкдә етимоложи тәһлилдән истифадә дә мүәјјән тә'сир гүввәсинә малик олур. Мәсәлән, шакирдләрә изаһ едирәм ки, **адда-будда** сөзү етимолокијасына көрә әкс мә'налы орда вә бурда сөзләринин бирләшмәсиндә јаранмышдыр. **Деди-году** сөзүнүн икинчи тәрәфиндә ишләнән году сөзү әввәлләр баһар бајрамларында дәстәнин габағында кедиб сөз сөјләјән, ше'р дејән адама дејир-

Нәваи кими гүдрәтли шаирләрин әсәрләриндән даһа чох шөһрәт тапмышдыр. Тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, онун «Лејли вә Мәчнун» әсәри Дашкәнддә Нәваинин ејни адлы әсәриндән даһа чох чап олунмуш вә јајылмышдыр.

Даһи шаир «әввәли ғәм, сону фәна» олан бу мәһәббәт дастанынын вәзн, гафијә системиндә дә бөјүк сәнәткарлыг көстәрмишдир.

Фүзули үз-үзә кәлән ади адамлары јох, аловланмагда, јанмагда олан ики вурғун гәлбин сарсынтыларыны тәсвир етдијинә көрә бир гәдәр һеча вәзнинә, халг нүмунәләри формаларына јахын олан һәзәч бәһрини сечмишдир.

Мүәллим әсәрин «Сәбәби-нәзми-китаб» фәслиндә шаирин;

Билдим ки, бу гәзијјә имтаһандыр,
Зира ки, бу бәлаји-чандыр.
Севдасы дирәзү бәһри-күтаһ,
Мәзмуну фәғану наләву аһ
Бир бәзмү мүсибәти-бәладыр,
Ким әвәли ғәм, сону фәнадыр.

мисраларыны әсас тутараг поемадан верилән парчаларын һәр бирини тәдрис едәркән ше'рин ифадәли охусуна хүсуси диггәт јетирмәли вә ону фајдалы методлардан бири кими өз ишиндә тәтбиг етмәлидир.

Поеманын «Сагинамә» (Арајиши-сөһбәт ејлә саги!») һиссәсини тәдрис едәркән ше'рин ифадәли охусундан әввәл, «Сагинамә»дә ирәли сүрүлән әсас фикрин заманәдән, инсанлары ејни дәрәчәдә хошбәхт едә билмәјән зүлм вә әдаләтсизлик дүнјасындан шикајәт олдуғу шакирдләрә чатдырмалыдыр. Фүзули елә бир дөврдә јашајырды ки, дин хадимләринин нәзәриндә ше'р јазмаг хәта вә күнаһ һесаб едилдијиндән шаирләр руһаниләр тәрәфиндән тә'гиб олунур, јалныз мәдһијјә јазанлар, јалтаглар бәјәнилиб ирәли чәкилирдиләр. Һәгигәт чарчысы олан даһи шаир һөкмдарлар гаршысында әјилмәдијинә, өмрү боју өз сәнәти илә өјүндүјүнә көрә јухары тәбәгәләрин нәзәриндә һөрмәтә лајиг олмамышдыр. Бу, шаири чох кәдәрләндирмиш, кәдәрләндирдији гәдәр дә өз халгына хидмәт етмәк арзусуну аловландырмышды.

Белә бир кириш сөһбәтиндән сонра (ифадәли охуја башламаздан әввәл) лүғәт үзәриндә ишә башламаг лазымдыр ки, «шакирд охуја башларкән анчаг сөзләрин дүзкүн тәләффүз едилмәси, нитгин дүзкүн вә ифадәли олмасы гајғысына гал-

сын» (К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1953, сәh. 267). Чүнки «Лејли вә Мәчнун» кими классик бир поема ифадәли шәкилдә охунмаса, онун мәзмуну тәhриф олунар вә шакирдләрә лазыми шәкилдә чатдырылмаз.

Әсәрин шакирдләр тәрәфиндән дүзкүн вә дәриндән мәнимсәнилмәси үчүн hөкмән чәтин сөзләрин лүғәтинә аид әјани васит тәртиб етмәк лазымдыр. Чәтин сөзләрин hәм ајрылыгда, hәм дә мәтндәки мә'насы ајдынлашдырылмалыдыр. Мүәллим, јери кәлмишкән, шакирдләрә ше'рин әруз вәзнинин hәзәч бәhриндә јазылдығыны демәли вә буну онлара әјани шәкилдә изаh етмәлидир. Бу әмәлијјатдан сонра ше'ри әввәлчә мүәллим ифадәли шәкилдә өзү охујур, сонра исә шакирдләрә охутдурур. Мәзмунун шакирдләр тәрәфиндән нечә мәнимсәнилдијини јохламаг мәгсәдилә синфә ашағыдакы суаллары вермәклә кифајәтләнмәк олар:

1) М. Фүзулидән әввәл «Лејли вә Мәчнун» поемасыны ким гәләмә алмышдыр? Онун бу мөвзуја мүрачиәт етмәсинин сәбәбини нә илә изаh едә биләрсиниз?

2) М. Фүзули сагијә мүрачиәт едәркән нә дејир?

3) Онун јашадығы дөврдә ше'рә, сәнәтә нечә гијмәт верилирди? (hәмин парчаны китабдан тапыб охујун).

4) «Бир мүлкдәјәм ки, кәр удуб ган,

«Мәзмуни-ибарәтә чәкиб чан» бејтини ким изаh едә биләр?

Мүәллим бу суаллара мүвафиг чаваб алдыгча сөhбәти кенишләндириб шакирдләри мүсбәт әгли фикир сөјләмәјә чәлб едир. Сонра ше'рин мәзмунуну бир нәфәр шакирдә данышдырыр. (Әјани васит олараг h. Араслынын «Бөјүк Азәрбајчан шаири Фүзули», М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» китабларындан истифадә етмәк олар).

Нөвбәти дәрсдә мәзмунун мәнимсәдилмәсинә јәгинлик hасил едилдикдән сонра әсәрин тәhлилинә башламаг олар.

Фүзули сөз сәнәтини јүксәк гијмәтләндирир. Дөврүнүн ше'рә, сәнәтә олан бахышы ону гане етмир. Она көрә дә:

Јохдур бир мүлк бу заманда,
Ким нәзм рәвачы ола онда».

— дејәрәк елм вә мәдәнијјәтдән кери галан зәманәдән шикајәтләнир. Дөврүн ше'ри хар вә зәлил етдији бир заманда о өз гаршысына јүксәк вә шәрәфли бир вәзифә гојур.

—Ким дејәр, бу шәрәфли вәзифә нәдән ибарәтдир? Фикринизи ше'рдән кәтирдијиниз мисалларла ајдынлашдырын.

Бу суала мүвафиг чаваб алдыгдан сонра мүәллим мүсаhибәни давам етдирәрәк шакирдләри фәаллашдырмаг мәгсәдилә синфә ашағыдакы суаллары верә биләр:

1. «Сагинамә»дә шаир сагијә нечә вә нә мәгсәдлә мүрачиәт едир?

2. Фүзули өз зәманәсиндән нә үчүн наразыдыр?

3. Дөвранын тәләби нә иди, шаирин дөврана мүнасибәти нечә иди? О hансы арзуларла јашајырды?

Тәhлилин бу чүр тәшкили шакирдләрин фәаллығыны артырыр, онларда дүшүнмәк, өз сөзләри илә данышмаг вәрдиши јарадыр.

Мүәллим верилән суаллара алынан чаваблары јекунлашдырыб гејд етмәлидир ки, даhи шаир өз hәјатынын мә'на вә мәзмунуну сәнәтдә көрмүш, онун дүшүндүјү анчаг ше'рин инкишафы вә халга хидмәт олмушдур. Ахы о өз варлығына инандығы кими инанырды ки, ше'рдә чарпан халг үрәји, халг руhу hәмишә јашајачагдыр. Фүзули кими сәнәткарлар халгын дилинин әзбәри, халгын әзизи олачагдыр.

Халга, hәгигәтә архаланан, үмиди гәти вә мөhкәм олдуғу үчүн истираhәти өзүнә hарам сајан шаир, доғрудан да өз фикриндә јанылмамышды. Инди онун сәнәти ше'р тарихимиздә уча бир дағ кими дајанмышдыр. Бу дағын тамашасындан нә охучулар доја билир, нә дә сәнәткарлар.

Бу јолла да мүәллим шакирдләри әсәрин дикәр парчаларынын мүталиәсинә hәвәсләндирир. Мүстәгиллијин тә'лимдә истифадә олунан үсул вә васитәләрлә бағлылығыны нәзәрә алараг, әсәрин дикәр парчаларынын мәзмунунун мәнимсәдилмәсиндә шакирдләрин өзләрини фәал фикри фәалијјәтә чәлб етмәк үчүн китаб үзәриндә иш методундан да кениш истифадә едилмәси мәгсәдәујғундур. Ахы hәр чүр фикри фәалијјәт мүәјјән зеhни мәсәләләрин hәлли илә бағлыдыр. Инсан бир шеји анламаға тәләбат дујан заман дүшүнмәјә башлајыр. Бу тәләбат исә мүәјјән суалларла, проблемләрлә бағлы олур. Мәсәлән, мүәллим поемадан «Ананын Лејлијә нәсиhәти» парчасыны тәдрис едәркән шакирдләри китаб үзәриндә мүстәгил ишләтмәси, онлара ашағыдакы суаллара јазылы шәкилдә чаваб вермәји тапшырмасы мәгсәдәујғундур:

1) Ананын тәшвишә дүшмәсинә сәбәб нәдир?

2) Ана өз гызыны нәјә охшадыр? Бунунла о өз гызына нәји тәлгин едир?

Scanned with MOBILE SCANNER

3) Ананын нәсиһәтинин мәзмуну нәдән ибарәтдир?

4) Ананын нәсиһәтинин букүнкү дөврүмүз үчүн әһәмијјәти нәдән ибарәтдир (хүсусән гызлар үчүн)?

5) Ана гызыны данламагда һаглы идими? Сиз она нечә һагг газандыра биләрсиниз?

Бу суаллара алынан долғун чаваблара әсасән биздә белә бир фикир jараныр ки, ишин бу чүр тәшкили шакирдләрин бүтүн диггәтини сәфәрбәр едир, онлар нә гәдәр диггәтли олурса, бир о гәдәр чох дүшүнүр, верилән суаллара дүзкүн чаваблар ахтарыб тапыр, мүстәгил мүлаһизәләр jүрүдүр, өз фикирләрини әсәрдән кәтирдикләри мисраларла әсасландырырлар.

«Лејли вә Мәчнун» әсәрини тәдрис едәркән мүәллим шакирдләрдә бәдии тәфәккүр бачарығынын инкишаф етдирилмәси илә бәрабәр, онларда мүстәгил сурәтдә мәнтиги, тәнгиди вә јарадычы тәхәјјүлүн артмасы гаjғысына да галмалыдыр. Бу мәгсәдлә дә әсәрин тәдрисинә верилән саатлардан бирини јекун мәшғәләсинә һәср едиб ашағыдакы суаллара чаваб алмагла кифајәтләнмәк олар:

1) Сиз «Лејли вә Мәчнун» әсәриндәки гәһрәманлара нечә мүнасибәт бәсләјирсиниз?

2) Лејлини өз севкилисиндән ајыран, ону сәадәтдән мәһрум едән сәбәбләри ајдынлашдыра биләрсинизми?

3) Сизчә, шаир онларын мәһәббәтини накам вермәклә дүзкүнмү һәрәкәт етмишдир?

Мүәллим алынан чаваблары үмумиләшдирәркән јени билији мүасир һәјатла әлагәләндирмәји унутмамалыдыр. Ахы аналарын нәсиһәти, һәр шејдән әввәл, кечмиш Азәрбајчан гадынларынын өз гызына вердији тә'лим-тәрбијәдир. Мүасир шәраитдә дә өз гызыны һәр чүр уғурсуз тәсадүфдән горумаг, она өз һисси илә јох, ағлы илә һәрәкәт етмәји, «ағыр отуруб батман кәлмәји» өјрәтмәк һәр бир анаја мәхсус олан ән көзәл кејфијјәт дејилми?

Анчаг буну да јаддан чыхармаг олмаз ки, гызларын о заманлар севиб-севилмәси гәбаһәт һесаб олунурду. Инди исә севки азаддыр. Лакин бу азад севкидән дүзкүн истифадә едилмәлидир.

Гәһрәманларын мәһәббәтинин накам верилмәси мәсәләсинә кәлинчә шакирдләр Фүзулијә һагг газандырырлар: онлар дәрк едирләр ки, Лејлинин дә, Мәчнунун дә үлви севкиси заманын руһуна ујғун кәлмәдијиндән саф, мүгәддәс һиссләрә әсасланан мәһәббәт чәһаләт, авамлыг хәмири илә јоғрулмуш феодал-патриархал мүһитиндә накам галмалы иди.. Фүзулинин гәһрәманларынын саф вә гаршылыглы ешги онлары әһатә едән мүһитлә зиддијјәт тәшкил етдијиндән әсәрин фәлакәтлә нәтичәләнмәси ганунаујғун иди. Әсәрин гурулушу да бу мәгсәдә ујғун кәлир: әсәрин сүжети елә фачиәли шәкилдә гурулмушдур ки, һадисәләр һәр ики кәнчи арзуларына чатмадан өлүмә доғру апарыр. Әсәрин мүгәддимәсиндә дејилир:

Ол дәм ки, бу хакиданә дүшдү,
Һалыны билиб фәғанә дүшдү.
Ахыр күнүн әввәл ејләјиб јад,
Ахытды сиришкү, гылды фәрјад.

Мүгәддимәнин бу мәзмунда верилмәси әсәрдәки ана хәттин, әсас идејанын габагчадан охучуја чатмасына көмәк едир. Әкәр шаир онларын вүсалә јетдијини тәсвир етсәјди, тарихи һәгигәтә, әсәрин мәзмунуна вә мүндәричәсинә ујғун кәлмәјән бир нәтичә һасил оларды.

Демәк, тә'лим методларындан комплекс истифадә етмәк шакирдләрин кәркин зеһни иши үчүн гида верир, онлар әсәрин мәзмунуну, идејасыны вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини даһа шүурлу мәнимсәјирләр вә бу онларын идракынын малына чеврилир. Бу, бир тәрәфдән «әгли тәнбәллијин» гаршысыны алыр, онлары билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландырыр, дикәр тәрәфдән онларда нәчиб әхлаги кејфијјәтләр тәрбијә едир.

●

ГЫСА СӘТИРЛӘР...

А. О. Черниjаjевски jазыр.

А. О. Черниjаjевски «Вәтән дили» дәрслијинин икинчи һиссәсини С. А. Вәлибәјовла бирликдә јазмышдыр. О, бу дәрслији садә халг дилиндә тәртиб етмәји башлыча мәгсәдләрдән бири һесаб етмишдир. Бунунла әлагәдар олараг дәрслијин мүгәддимәсиндә дејилир: «Зәнимизә көрә бу әлифин дили бир пара мүсәлман үрәфа вә үләмаларына ифрат дәрәчәдә садә көрүнәчәкдир. Чүнки онларын рә'ји вә нәзәрләринә көрә фәсиһанә ибарәләр кәрәкдир долу олсун әрәби вә фарси кәлмәләри илә, амма кәрәкдир бу барәдә бизләри мә'зур тутуб буну нәзәрә алсынлар ки, һәмин китабча анчаг әлифбаны гуртарыб јени гираәтә шүру едәнләр үчүндүр».

«Вәтән дили», икинчи һиссә, Тифлис, сәһ. 4.

Scanned with MOBILE SCANNER

ӘДӘБИЈЈАТ МҮӘЛЛИМИНИН ПЕДАГОЖИ ВӘ ШАКИРДЛӘРИН ӘДӘБИЈЈАТДАН ТӘ'ЛИМ ӘМӘЈИНИН НӘТИЧӘЛӘРИНӘ ГИЈМӘТ ВЕРИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Ибраһим ҺАЧЫЈЕВ
Азәрбајҹан ССР әмәкдар мүәллими

Сов. ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев јолдаш партијамызын XXVI гурултајына һесабат мә'рузәсиндә демишдир ки, «бу күн башлыча вәзифә... мүәллимләрин вә шакирдләрин әмәјинин нәтичәләринә гијмәт верилмәсиндә формализми арадан галдырмагдан ибарәтдир»[1]. Бу вәзифәнин јеринә јетирилмәси чохпланлы вә мүрәккәб проблемдир. Һәмин проблем ики һиссәдән ибарәтдир.

Биринчиси, шакирдин әдәбијјат фәнни үзрә тә'лим әмәјинин нәтичәләринә гијмәт верилмәсиндә формализмин арадан галдырылмасы проблемидир.

Шакирдин башлыча вә әсас әмәји, онун синифдә, һабелә евдә мүәллимин әдәбијјатдан вердији тәдрис тапшырығыны јеринә јетирдији тә'лим әмәјидир. Һәмин әмәјин нәтичәсинә верилән гијмәт, шакирдин мәнимсәдији билијин мүвәффәгијјәт дәрәчәсини әкс етдирән көстәричидир. Бу көстәричи, мә'лум олдуғу кими, беш бал системилә ифадә едилир.

Мүшаһидәләр көстәрмишдир ки, мүәллимләр шакирдләрин әдәбијјатдан тә'лим әмәјинин нәтичәләринә гијмәт верәркән, бә'зи һалларда формализмә јол верирләр. Јә'ни билијин јалныз заһири формасына һәддиндән артыг үстүнлүк верәрәк, тәдрис материалынын мәзмунуну, маһијјәтини шакирдләрин кифајәт гәдәр дәрк етмәдән механики сурәтдә әзбәрләмәсини нәзәрә алырлар.

Һалбуки һәр бир шакирдин әдәбијјатдан тә'лим әмәјинин нәтичәсинә гијмәт вериләркән, кәрәк онун програмда нәзәрдә тутулмуш әдәби биликләри нечә дәрин, мөһкәм вә шүурлу мәнимсәдији, газанылмыш биликләри мүасирликлә нечә әлагәләндирилмәси, әдәби-тарихи һадисәләри изаһ етмәк бачарығы, мәнтиги мүһакимәси нәзәрә алынсын. Мәһз бу, гијмәт вермәдә формализми арадан галдырмаға имкан верәр.

Буну нәзәрдә тутан габагчыл мүәллимләр, шакирдләрин әдәбијјатдан тә'лим әмәјинин нәтичәләрини гијмәтләндирәркән формализми арадан галдырмаг үчүн өз тәчрүбәләриндә мүвафиг үсуллардан истифадә етмәјә чалышырлар; лакин нөгсанлара да јол верирләр. Белә ки, бә'зиләри дәрслик материалларыны шакирдләрин механики өјрәнмәсилә кифајәтләнир, амма онларын мәнимсәдији билијин дәринлијини, мөһкәмлијини вә шүурлулуғуну, газанылмыш билији мүасирликлә әлагәләндирә билмәк бачарығыны јохламырлар; бә'зиләри исә шакирдләрдән анчаг икинчи дәрәчәли әһәмијјәти олан биликләрин мәнимсәнилмәсини тәләб едир; үчүнчү гисм мүәллимләр исә бүтүн тәдрис просеси мүддәтиндә шакирдләрин һазырлыг сәвијјәсини, јә'ни тә'лим әмәјинин нәтичәсини мүәјјәнләшдирән кениш имканлардан истифадә етмирләр.

Әдәбијјат мүәллимләри ичәрисиндә еләләри дә вардыр ки, онлар шакирдләрин тә'лим әмәјинин нәтичәләринә гијмәт верәркән, билик кејфијјәти үчүн чох тәләбкар олурлар; башгалары әксинә, «рәһмдил» олурлар; бә'зиләри дә билик кәмијјәтини, јә'ни «механики әзбәрләнмиш, өјрәнилмиш билик мигдарыны» нәзәрә алырлар.

Бүтүн бу фактлар бахымындан әдәбијјатдан тә'лим әмәјинин нәтичәләринә верилән гијмәтләр, сөз јох ки, өз објектив әһәмијјәтләринә көрә мухтәлиф олур, шакирдләрин мүвәффәгијјәт көстәричиләри дә формал сәчијјә дашыјыр. Буна бир мисал көстәрәк.

Кечән 1979—80-чи тәдрис илинин сонунда шакирдләрин мүвәффәгијјәт көстәричиләри (бураја әдәбијјат да дахил олмагла) республика һесабаты үзрә 99,4 фаиз олмушдур. Лакин инспектор јохламалары, хүсусән орта мәктәб мә'зунларынын али мәктәбләрдә гәбул имтаһанларынын нәтичәләри, шакирдләрин фактик фәалијјәт көстәричиләринин Республика һесабатына ујғун кәлмәдијини мүәјјән етмишди. Бә'зи рајонларын (Ханлар, Шамхор, Товуз, Газах вә Кәдәбәј) орта мәктәбләриндә X синифләри битирәнләрин аттестасијаларында, һабелә башга рајонларын (Губадлы, Учар, Зәрдаб, Зәнкилан вә б.) мәктәбләриндә шакирдләрә верилмиш тә'рифнамәләрдә бир сыра мүәллимләр, о чүмләдән әдәбијјат мү-

[1] Бах: «Коммунист» гәзети, 24 феврал 1981-чи ил.

аллимләри дә шакирдләрин тә'лим әмәји нәтичәләринә гијмәт верәркән, формализмә, һәтта сахтакарлыға белә јол вермишдиләр.

Бүтүн бу хошакәлмәз чидди мәсәләләри мүзакирә етмиш Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин коллекијасы мүгәссирләри һаглы олараг чәзаландырмышдыр.[1]...

Нәзәрә алынмалыдыр ки, шакирдләрин тә'лим әмәјинин нәтичәсини көстәрән мүвәффәгијјәт көстәричиләри чох бөјүк педагожи-тәшкилати вә игтисади әһәмијјәтә маликдир. Бу көстәричиләр нәинки шакирдләрин мәнимсәдикләри билијин сәвијјәсини, онларын билијиндәки формализмин арадан галдырылмасыны, һәм дә педагожи просесин кејфијјәт чәһәтләрини, мүәллимләрин педагожи әмәјинин кејфијјәт вә сәмәрәлилијини характеризә едир. Буну әдәбијјат мүәллими нәзәрә алмаја билмәз.

Икинчиси, мүәллим педагожи әмәјинин нәтичәләринә гијмәт верилмәсиндә формализмин арадан галдырылмасы проблемидир.

Мүәллимин башлыча вә әсас әмәји, онун шакирдләрә әдәбијјатдан дәрин вә мөһкәм билик вердији, онларын елми дүнјакөрүшүнү, идеја камиллијини формалашдырдығы, шакирдләрин идракыны, марағыны вә габилијјәтини инкишаф етдирдији, фәал һәјат мөвгејинә һазырладығы педагожи әмәкдир. Һәмин әмәјин нәтичәсинә верилән гијмәт, шакирдләрин әдәбијјатдан мәнимсәдикләри дәрин вә мөһкәм билик кејфијјәтини, онларын инкишафы вә тәрбијәси сәвијјәсини, алдыглары билији мүасирликлә әлагәләндирә билмәк бачарығыны вә нәһајәт, ән башлычасы, шакирдләрин билијиндә мөһкәм јер тутмуш тә'лимдәки формализмин арадан галдырылмасы дәрәчәсини әкс етдирән көстәричидир. Бу көстәричи исә беш бал системилә дејил, педагожи әмәјин нәтичәси илә ифадә едилир.

Әдәбијјат мүәллиминин педагожи әмәјинин нәтичәси чохчәһәтлидир. Бу, онун кечдији дәрсләрин кејфијјәт вә сәмәрәлилији илә характеризә олунур.

Әввәлән, мәктәбин мүасир инкишафы мәрһәләсиндә ән мүһүм иш, шакирдләрин әдәбијјата даир билијиндәки формализми арадан галдырмагдан, онларда мүшаһидәчилији, һәр шеји билмәклији, мәнимсәнилмиш билији конкрет шераитдә (синифдә, евдә) әмәли тәтбигетмә бачарығыны, өз би-

[1] Бах: «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 22 август 1980-чи ил вә 23 јанвар 1981-чи ил.

лијини тәкмилләшдириб тамамламаг сә'јини тәрбијәләндирмәкдән ибарәтдир.

Икинчиси, шакирдләрин әдәбијјат үзрә дәрин вә мөһкәм билијинин тә'мин едилмәси, икилликчилијин арадан галдырылмасы һәм дидактик, һәм дә тәрбијәви мәсәләдир. Јүксәк билик кејфијјәти уғрундакы мүбаризә шакирдләрдә мүтәшәккиллик, инадлылыг, сә'ј, коллективизм һисси кими мә'нәви кејфијјәтләрин тәрбијәси илә бағлыдыр.

Үчүнчүсү, шакирдләрин гејри-мүвәффәг охумасынын гаршысыны алмаг иши һәлледичи әһәмијјәт кәсб едир. Буна көрә дә, габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәси тәсдиг етдији кими, шакирдлә әлавә мәшғәләләри азалтмаг һесабына күндәлик фәрди ишләри артырмаг, онлара тә'лим ишиндә, тә'лим әмәјинин сәмәрәли вәрдишләринә јијәләнмәкдә вахтлы-вахтында көмәк етмәк чох вачибдир.

Дөрдүнчүсү, шакирдләрин јүксәк билик кејфијјәти, тәсадүфдән-тәсадүфә һәјата кечирилән ајры-ајры тәшкилати тәдбирләрлә дејил, бүтүн тә'лим-тәрбијә ишләрини јахшылашдырмагла, педагожи-тәшкилати, дидактик вә тәрбијәви тәдбирләрин комплекс тәтбигилә әлдә едилә билир.

Бүтүн бунлар әдәбијјат мүәллимләринин педагожи әмәјинин нәтичәсини мүәјјәнләшдирән амилләр олуб, ашағыдакы мәсәләләрин һәллини ајдынлашдырыр:

I. Дәрсләрдә тә'лим просесинин сәмәрәли тәшкили.

Бу мәгсәдлә дәрсә верилән ашағыдакы тәләбләрә риајәт едилмәлидир: 1. Дәрс материалынын мүнтәзәм вә ардычыл изаһ едилмәси; 2. Тәдрис үсулларындан дүзкүн истифадә олунмасы; 3. Дәрсдә, һабелә евдә тәдрис тапшырыгларыны јеринә јетирәркән шакирдләрин мүстәгил ишләри вә онларын истигамәтләндирилмәси; 4. Шакирдләрин тә'лим просесиндә раст кәлдикләри чәтинликләрин мүвәффәгијјәтлә арадан галдырмасы; 5. Шакирдләрин билијинин мүнтәзәм һесаба алынмасы.

Дәрсә верилән һәмин тәләбләрә мүвафиг олараг, јахшы дәрс ашағыдакы кејфијјәтләрә малик олмалыдыр:

1. Дәрсә һазырлашма просесиндә дәрсин мәгсәдинин ајдын мүәјјән едилмәси 2. Дәрсин үмуми дәрс системиндә ајрылмаз һиссә тәшкил етмәси вә шакирдләрин јени биликләр газанмасыны тә'мин етмәси. 3. Дәрсин даима әввәлки дәрсләрә әсасланмасы вә әввәлки дәрсләрин дә сонракы дәрси мөһкәмләндирмәси принсипи әсасында тәшкили. 4. Дәрсин мүвәффәгијјәтлә баша чатдырылмасы: шакирдләрин дәрсдән

чыхаркән өз јаддашларыны јени фактларла вә јени биликләрлә зәнкинләшдирмәси, һабелә әввәлки дәрсләрдә мәнимсәдикләри биликләрин мөһкәмләндирилмәси вә с. 5. Дәрсләрдә мүхтәлиф мүасир үсуллардан истифадә едилмәси; һәмин үсулларын һәр бир дәрсин мәгсәдинә, мәзмунуна вә шакирдләрин јаш хүсусијјәтләринә ујғун олмасы.

Дәрсин малик олдуғу һәмин кејфијјәтләр әдәбијјат мүәллиминин һәр бир дәрсинин, онун педагожи әмәјинин нәтичәсини гијмәтләндирмәјә әсас верир.

Әдәбијјат мүәллиминин дәрсләрдә шакирдләрә јени билији проблемли пријомларла ајдынлашдырмасы, әјани васитәләрдән кениш истифадә етмәси, шакирдләрин гаршысында онлары билијә мүстәгил јијәләнмәјә вә һәмин билији мүасирликлә әлагәләндирмәјә тәһрик едән идраки мәсәләләр гојмасы чох вачибдир. Бу, дидактик пријомларын системинә дахил олан үнсүр кими, билијин шүурлу вә мөһкәм мәнимсәнилмәсинә, шакирдләрин шүурунда әдәби тәсәввүр вә анлајышларын формалашмасына, билијин мәзмуну илә формасы арасында сых әлагә јаранмасына көмәк едир, тә'лимдә формализмин, јә'ни тәдрисдә мүчәррәдлијә јол верилмәси, дәрс материалынын һәјатла, мүасирликлә әлагәләндирилмәсиндән тәчрид едилмәси, тә'лим процессиндә әјанилијин, шүурлулуғун вә фәаллығын дидактик принсипләриндән лазымынча истифадә едилмәмәси һалларынын гаршысыны алмаға имкан верир.

Бу бахымдан әдәбијјат мүәллими јахшы дәрсин ашағыдакы әламәтләрини нәзәрә алараг, кечдији һәр бир дәрси јүксәк сәвијјәдә тәшкил етмәјә борчлудур: 1) дәрсин мәгсәдинин дәгиг олмасы, 2) дәрсдә тә'лимин вә тәрбијәнин вәһдәт тәшкил етмәси; 3) дәрс үчүн тә'лим материалынын дүзкүн сечилмәси; 4) дәрсин мәгсәдинә ујғун олараг үсул вә пријомлардан истифадә едилмәси; 5) дәрсдә шакирдләрин коллектив иш формаларынын мүстәгил вә фәрди ишләрилә узлашдырылмасы; 6) дәрсин тәшкилати чәһәтләринә хүсуси диггәт јетирилмәси.

II. Әдәбијјатдан тәдрис материалларыны шакирдләрә мәнимсәтмәк үчүн үч әсас истигамәтә диггәт јетирилмәлидир: 1) шакирдләрә әдәби биликләрин јүксәк сәвијјәдә верилмәси; 2) һәмин биликләрин шакирдләри инкишаф етдирмәси; 3) шакирдләрин тә'лим әмәјинә алышдырылмасы.

Бу истигамәтләр, дәрсләрдә тәдрис материалларынын верилмәси вә гавранылмасы, онларын үзәриндә шүурлу ишләнилмәси процессиндә вәһдәт тәшкил етмәлидир. Әкәр һәмин истигамәтләрдән јалныз бирини сечилиб тәтбиг едиләрсә, онда тәдрисин әсл мәгсәди баша дүшүлмәз вә нәјә наил олмаг да ајдын олмаз.

Елә әдәбијјат мүәллими олур ки, о, шакирдләри биликләрлә инкишаф етдирмәк үчүн онлара јаддаш гүввәсини нәзәрә алараг механики әзбәрләмәк, өјрәнмәк үчүн чохлу тәдрис материалы верир, амма јаддан чыхарыр ки, һәмин јолла шакирдләри инкишаф етдирмәк олмаз. Ахы шакирдләр кәрәк нормал тәдрис материалы алсын, онун үзәриндә шүурлу ишләсин, материалын елми-мә'нәви мә'насыны дәриндән дәрк етсин, ону јорғун әмәк сәрф едәрәк механики сурәтдә өјрәнмәсин, әзбәрләмәсин, тә'лим әмәјинә алышсын.

Бә'зи әдәбијјат мүәллимләри исә јалныз шакирдләрин инкишафыны өн плана чәкир, амма онлара верәчәји билијин кејфијјәтилә марагланмыр, чалышырлар ки, дәрсдә шакирдләрин диггәтини әлә алсынлар, шакирдләр ону бөјүк марагла динләсинләр, чоху әмәк сәрф етмәдән тәдрис материалыны асан вә тез мәнимсәјәрәк јадда сахлаја билсинләр...

Илк бахышда бу чох јахшыдыр. Амма бирчә вачиб шеј чатышмыр: о да мүәллимин дәрсдә шакирдләри тә'лим әмәјинә алышдырмасы барәдә дүшүнмәмәсидир, һәмин әмәјин јүнкүлләшдирилмәсинә гајғы көстәрмәсидир. Бу мүәллимин дәрсиндә јахшы чәһәт одур ки, о, шакирдләри јормур, шакирдләр дә онун дедикләрини гаврајыр, сонрадан данышыр вә изаһ едирләр, онларда һәр шејә билмәк истәји ојаныр, бундан мүәллим дә севинир.

Лакин бурада да нәзәрә чарпан чәһәт, билијин пассив гавранылмасыдыр. Һәрчәнд шакирдләр дәрсдә веридән јени биликләри асанлыгла, фикирләшмәдән мәнимсәјир, амма онлар, нәтичә е'тибарилә, тә'лим әмәјинә алыша билмирләр. Мүәллимин буна диггәт јетирмәмәси бөјүк сәһвдир...

III. Әдәбијјат мүәллиминин нүмунәси.

Әкәр мүәллим шакирдләрдән бәдии әсәрләрин ифадәли охусуну, нитгин көзәллијини тәләб едирсә, онда онун өзү дә һәмин охунун вә нитгин нүмунәсинин парлаглығы илә шакирдләрә көстәрмәлидир.

Әкәр мүәллим шакирдләрдән мүмкүн олдугча чохлу

Scanned with MOBILE SCANNER

ше'р әзбәрләмәји тәләб едирсә, онда онун өзү дә һәмин ше'р-ләрин һеч олмазса мүәјјән һиссәләрини әзбәр билмәлидир.

Әкәр мүәллим шакирдләрдән ев тапшырыгларыны вахтында јеринә јетирмәји мәчбурән тәләб едирсә, онда, о, диггәтлә јохладығы дәфтәрләри вахтында шакирдләрә чатдырмалыдыр. ...

Буна е'тираз едәнләр дејә биләрләр ки, бунлар хырда мәсәләләрдир. Әслә јох! Чүнки әдәбијјат мүәллиминин педагожи әмәк фәалијјәтиндә хырда мәсәләләр ола билмәз. Һәмин хырда мәсәләләрин дүзкүн һәлли мүәллимин нүфузуну галдырыр.

IV. Әдәбијјатын тәдриси просесиндә шакирдләрдә тә'лим материалларына фәал мүнасибәт ојадылмасы.

Шакирдләр һисс етмәлидирләр ки, әдәби әсәрләри нәинки тәкчә өз јаддашларыны зәнкинләшдирмәк вә ја өзләринин көрүш даирәсини кенишләндирмәк үчүн охујурлар, һәмчинин һәјатда нечә јашамағы вә мүбаризә апармағы да өјрәнирләр. Әдәбијјат мүәллими она наил олмалыдыр ки, шакирдләр охујуб өјрәндикләри әдәби әсәрләрин материалларыны өз шәхси һәјат тәчрүбәләринә мәнсуб едә билсинләр, онлар өзләринин фикир вә арзуларынын, һәрәкәт вә давранышларынын даим гијмәтләндирилмәси тәләбатыны һисс етсинләр. Мәһз бу чүр фәалијјәт әдәби әсәрләрин идеја-сијаси вә мә'нәви сәмәрәлилијини хејли артырар.

Әдәбијјатын тәдриси просесиндә шакирдләрин мүбариз идеја фәаллығы да мүһүм јер тутур. Бунунла әлагәдар мүәллимин шакирдләрә габагчыл, мүтәрәгги идејалары мүртәче идејалардан фәргләндирмәји өјрәтмәси дә вачиб ишдир. Һәр бир шакирд кәрәк јаланчы идејалардан, бахышлардан вә фикирләрдән мүстәгил баш ачмағы бачарсын, онлара зидд мөвгедә дурсун, дүзкүн елми бахышлар системини вә ән габагчыл мүсбәт идејалары әлдә рәһбәр тутсун. Белә мүбариз идеја фәаллығы олмадан, һеч бир шакирд әдәбијјат дәрсләриндән өзүнә лазым олан «ибрәт дәрсини» әхз етмәз, һәјатда фәал мөвге тутмаға һазырлаша билмәз. Тәәссүф ки, буну нәзәрә алмајан ајры-ајры мүәллимләр вардыр. Онлар дәрсләрдә шакирдләрин идеја фәаллығыны инкишаф етдирмәк әвәзинә, лүзумсуз доғматизмә јол верир, тәдрис материалынын вә нәтичәләринин механики јадда сахланмасына чалышырлар.

Шакирдләрин идеја фәаллығынын инкишаф етдирилиб тәрбијә едилмәсинә даир әдәбијјат мүәллимләринин тәчрүбәләриндә нүмунәләр вардыр. Буна мисал олараг шакирдләрин синиф вә ев тапшырыгларыны, әдәби јарадычылыг ишләрини, бурахылыш имтаһанлары иншаларыны көстәрмәк олар. Һәмин мисаллар шакирдләрин чанлы фикринин, идеја фәаллығынын нәбзини ифадә едир.

V. Әдәбијјат мүәллиминин кечдији һәр бир дәрсин мәгсәдинә там наил олмаг үчүн тәдрис материалынын бүтүн суалларына бачарыгла чаваб вермәјә һазыр олмасы.

Әдәбијјат мүәллими дәрсләрдә истәр классик вә истәрсә дә мүасир јазычыларын сөзләрини, фикирләрини, идејаларыны шакирдләрә ајдынлашдырыр. О, јазычыларын бәдии әсәрләринин мә'на вә мәзијјәтләрини дәриндән баша дүшмәкдә шакирдләрә көмәк едир, јазычыларла бирликдә бөјүк идејаларын тәблиғатчысы ролунда чыхыш едир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, ајры-ајры мүәллимләр бәдии әсәрләрин идеја зәнкинлијини һәмишә кифајәт дәрәчәдә дәринликдә шакирдләрә ајдынлашдыра билмир, һәмин әсәрләрдән дүзкүн вә лазыми нәтичә чыхармағы бачармырлар... Бир-ики мисал. Мә'лумдур ки, IX синифдә тәдрис едилән М. Ә. Сабирин сатиралары халгын керилијинә сәбәб олан һәр чүр көһнәлији, авамлығы, мүртәче гүввәләри там мә'насилә ифша едир.

Әкәр мүәллим Сабирин сатираларыны тәдрис едәркән, шакирдләрә кечмишин ичтимаи-сијаси вәзијјәти, тарихи шәраити вә һадисәләри һаггында лазыми мә'лумат вермирсә, сатиралар үзәриндә «формал», «дајаз» ишләјирсә, онларын идеја-емосионал мәзијјәтләрини «дағылдыб-јохсуллашдырырса», онда һәмин сатиралар шакирдләр үчүн марагсыз олачагдыр. Белә һаллар чох вахт онун нәтичәсиндә баш верир ки, сатиралар садәчә олараг бу вә ја башга мәишәтин, јахуд тарихи һадисәнин кинајәли, күлүнч шәкилдә тәсвир олундуғу кими баша дүшүлүр. Һалбуки Сабирин сатираларында сосиал зүлм, үсул-идарә гајдаларынын үмумиләшдирилмәси тәсвир едилир вә үмумијјәтлә истисмарчы чәмијјәт шәраитиндә јашајан адамларын арасындакы кәскин синфи мүбаризә көстәрилир.

Әдәбијјат мүәллими һәр бир јазычынын әсәриндәки ајры-

Scanned with MOBILE SCANNER

ајры сурәтләри, идеја-емосионал мәзијјәтләри тәһлилә чәлб едәркән, сурәтләрин һәм типик, һәм дә фәрди хүсусијјәтләринин јазычы тәрәфиндән нечә бөјүк усталыгла верилдијинә диггәти хүсуси олараг чәлб етмәлидир. Нүмунә олараг јенә дә «Мүфәттиш» комедијасыны көтүрәк.

Бу әсәрин идеја-емосионал мәзијјәти чох вахт шакирдләр үчүн ајдын олмур, онлара әсәрдәки сурәтләр вә кечмиш мүһитин ичтимаи хүсусијјәтләри, тәсвир олунан дәрин һәјати мәсәләләр чох вахт марагсыз көрүнүр, онларда һәтта әсәрә лагејд мүнасибәт дә јараныр. Буна јол верилә билмәз. Мүәллим кәрәк шакирдләрин көмәјинә кәлсин вә онлара баша салсын ки, әсәрдә мүсбәт характерә малик олан сурәтләр јохдур. Мүәллиф әсәрдә чаризмин ән ијрәнч үсул-идарәсини чидди тәнгид едир; чаризмин дахили зиддијјәтләрини ишыгландырыр...

Әдәбијјат мүәллими нәзәрә алмалыдыр ки, онун тәдрис етдији фәннин әсл елмилији, партијалылығы, идејасы һәр бир јазычынын фәалијјәтиндә, онун идејалар системиндә олан јанлыш вә ја көлкәли чәһәтләрини, һабелә бәдии әсәрләрин нөгсанларынын шакирдләрә көстәрилмәсини тәләб едир. Бу, шакирдләрә һәјат вә мәдәнијјәт һадисәләринә тәнгиди јанашмағы, идејасына дүзкүн гијмәт вермәји өјрәдир...

Бу јазыда гејд едиләнләр, һәм тә'лимдә формализми, һәм дә мүәллимин педагожи вә шакирдләрин тә'лим әмәјинин нәтичәләринә гијмәт верилмәсиндәки формализми арадан галдырмаға имкан верә билир.

●

ФАРС ДИЛИНДӘН АЛЫНМЫШ БӘ'ЗИ СӨЗЛӘРИН СЕМАНТИК ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Тәһминә РУСТӘМОВА
филолокија елмләри намизәди, С. М. Киров адына АДУ-нун досенти

Дилләрин бир-бириндән сөз алмасы вә ја сөзләрин бир дилдән дикәринә кечмәси просеси бәшәр тарихинин ән гәдим дөврләриндән башламышдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, бүтүн әдәби дилләрин лүғәт тәркиби, әсасән, ики јолла: биринчиси вә һәм дә ән үмдәси — дилин өз дахили имканлары һесабына, икинчиси исә башга дилләрдән сөзләр алынмасы сајәсиндә зәнкинләшир.

Азәрбајчан дилинә башга дилләрдән сөзләрин кечмәси просеси та гәдим дөврләрдән башлајараг индијә гәдәр дә давам едир. Дилимиздәки сөзләрдән бир чохунун мәншәчә әрәб, фарс, рус, франсыз, латын вә с. дилләрә мәнсуб олмасы буна ајдын сүбутдур.

Башга дилләрдә олдуғу кими, бизим дилимизә дә «вәсигә алан» сөзләр өз дилимизин «адәт-ән'әнәләринә»—фонетик-грамматик ганун-гајдаларына ујғунлашмыш, бир нөв, өзүмүзүнкүләшмишдир.

Бунунла јанашы, һәмин сөзләрин бир гисминдә һәтта семантик дәјишикликләр дә баш вермишдир. Бу мәгаләдә фарс дилиндән алынма сөзләрин нүмунәсиндә белә семантик дәјишмәләри бир сыра конкрет фактларла әсасландырмаг мәгсәдини гаршыја гојмушуг.

Мә'лумдур ки, фарс дилиндән алынмыш сөзләр фонетик тәркибинә көрә ики чүрдүр. Белә ки, онларын бир гисми фонетик тәркиби бахымындан өз әслини олдуғу кими сахламышдыр; мәсәлән: **дастан, пәнаһ, рәва, пак, бәнд, јар, асан, дәмкеш, тарач, таб, фәрман, базар, зәркәр** вә с. Бир гисми исә фонетик тәркибинә көрә фарс дилиндәки фор-

Scanned with Mobile Scanner

малрындан бу вә ја дикәр дәрәчәдә фәргләнирләр; мәсәлән: фарсча «чончe», «добејт», «меһманхане», «софрe», «чешме», «пәргар», «шәһр», «можде», «гол» вә с. кими сәсләнән сөзләр Азәрбајчан дилиндә дүбејт, гөнчә, меһманхана, суфрә, чешмә, пәркар, шәһәр, муждә, күл кими тәләффүз олунур.

Һәмин алынма сөзләрдәки фонетик дәјишикликләр Азәрбајчан дилинин тәбиәтинә, фонетик гајда-ганунларына, бу дилә мәнсуб аһәнк ганунларына ујғун шәкилдә баш вермиш тәбии просесин мәнтиги нәтичәсидир.

Әлбәттә, һәмин сөзләрин әксәријјәти фарс дилиндәки илкин мә'насыны инди дә сахлајыр. Лакин бә'зиләри заман кечдикчә мүхтәлиф семантик дәјишикликләрә уғрамышдыр.

Дилимизә фарс дилиндән кечмиш сөзләрдәки семантик дәјишикликләр өз рәнкарәнклији илә нәзәр-диггәти даһа чох чәлб едир. Белә сөзләри тәхминән ашағыдакы семантик групларa ајырмаг олар:

а) фарс дилиндәки мә'насы илә антоним тәшкил едән сөзләр;

б) өз илкин мә'насындан тамамилә узаглашыб јени мә'на кәсб едән сөзләр;

в) фарс дили нормалары әсасында дүзәлиб бу дилдә илкин мә'насындан фәргли, Азәрбајчан дилиндә исә әслинә ујғун мә'на ифадә едән сөзләр;

г) Азәрбајчан дилиндә мәншәчә өз илкин мә'насында ишләндији һалда, фарс дилиндә, әсасән, истe'малдан дүшән сөзләр;

ғ) дилимизә кечәрәк һәм әслинә ујғун мә'насыны, һәм дә фонематик дәјишиклијә уғрајараг башга бир мә'на ифадә едән сөзләр.

Конкрет фактлара мүрачиәт едәк:

1. Азәрбајчан дилиндәки «сәрбәст» сөзү мәншәјинә көрә фарс дилиндә «сәр» (б а ш) вә «бәст» сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. «Бәст» фарс дилиндәки «бәстән» (б а ғ л а н м а г) фе'линдән дүзәлмиш «бәстe» фе'ли сифәтинин гысалдылмыш формасы олуб бағланмыш, бағлы мә'насыны ифадә едир. Демәли, һәмин дилдә «сәрбәст» сөзү б а ш ы б а ғ л ы, б а ш ы б а ғ л а н м ы ш вә бә'зән дә, садәчә олараг б а ғ л ы мә'наларыны ифадә едир.

Азәрбајчан дилиндәки «сәрбәст» сөзү исә өз илкин вә әсл мә'насынын тамамилә әксинә олан бир мә'на — м ү с т ә г и л, а з а д сөзләринин синоними кими бир мә'на кәсб етмишдир. Демәли, фарс дилиндәки «сәрбәст» сөзү Азәрбајчан дилиндә ејни сөзлә антоним характер дашыјыр. Мәсәлән, Шакирдләр верилмиш мәсәләни с ә р б ә с т һәлл етдиләр.

Һәмин сөз Азәрбајчан дилинин тәбиәтинә, грамматик гајдаларына тамамилә ујғунлашдығындан дилимизин мүәјјән сөздүзәлдичи шәкилчиләринин гәбул едәрәк сәрбәстлик, сәрбәстчә, сәрбәстчәсинә, сәрбәстликлә кими сөзләрин јаранмасында әсас вә апарычы рол ојнајыр.

2. Дилимиздәки «күмраһ» сөзү әслиндә фарс мәншәли олуб, ики мүстәгил сөзүн—«гом» (и т м ә, а з м а) вә «раһ» (ј о л) бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир; фарсчасы «гомраһ»дыр. Фарс дилиндә бу сөзүн мә'насы «јолуну итирән», «јолуну азан», «чашан» демәкдир. Лакин мүәјјән фонетик дәјишикликлә дилимизә кечән бу сөзүн, өзүнүн илкин мә'насындан тамамилә узаглашмыш вә әсл мә'насы илә һеч бир әлагәси олмајан јени бир мә'на (сағлам, шух, гывраг) кәсб етмиш вә өзүмүзүнкүләшмишдир. Мәсәлән, ушагларымыз илдән-илә даһа сағлам вә күмраһ олурлар.

Бу сөз дә дилимизин гајда-ганунларына тамамилә ујғунлашдығы үчүндүр ки, онун әсасында бир сыра јени сөзләр, о чүмләдән күмраһлыг, күмраһлыгла, күмраһланма, күмраһланмаг, күмраһча, күмраһчасына, күмраһландырма вә с. кими сөзләр јаранмышдыр.

3. Алудә фарс дилиндә «алудән» (б у л а ш м а г, г а р ы ш м а г) фе'линин кечмиш заман фе'ли сифәт формасы олуб б у л а ш м ы ш, г а р ы ш м ы ш мә'наларында ишләнир. Азәрбајчан дилиндә исә чүз'и фонетик дәјишиклијә уғрајараг илкин мә'насындан тамамилә фәргли олан м а ф т у н о л м у ш, һ е ј р а н о л м у ш, т у т у л м у ш кими јени мә'налар кәсб етмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, алудә сөзү бир гајда олараг дилимиздә олмаг вә етмәк фе'лләрилә бирҝә ишләнир; Мәсәлән: Дүшүнчәләринә о гәдәр а л у д ә о л м у ш д у ки,... күнәшин јандыран шүаларыны һисс етмирди.

Дилимиздәки алудәлик, алудәчилик, алудәликлә вә с. кими сөзләр мәһз һәмин көкдән төрәмишдир.

4. Азәрбајчан дилиндәки чарпајы сөзү фарс дилиндә ики фонетик тәркибдә—«чәһарпаје» вә «чарпаје» шәклиндә ишлә-

MOBILE SCANNER

нир. Икинчи вариантда әввәлинчи компонентин «чар» шәклиндә формалашмасы «чаһар» (*дөрд*) сөзүнүн фарс данышыг дилиндә чох заман үч фонемдән ибарәт («чар») ишләнмәси илә әлагәдардыр. Фарс дилиндә һәмин сөзүн икинчи һиссәси олан «пaje» *ајаг, дајаг, әсас* мә'наларыны ифадә едир. Беләликлә, «чаһарпаје» вә ја «чарпаје» сөзләри мүасир фарс дилиндә күрсү (табуретка) мә'насы ифадә едир. Көрүндүјү кими, Азәрбајҹан дилинә фарс данышыг дилиндән кечмиш чарпајы сөзү чүз'и фонетик дәјишикликлијә уғрамыш вә өз илкин мә'насындан тамамилә фәргли бир мә'на кәсб етмишдир.

5. Азәрбајҹан дилиндәки бечә сөзү мәншәчә фарс дилиндә *ушаг, бала* мә'насыны билдирән «бәчче» сөзүндәндир. Бизим дилимиздә исә бу сөз, көрүндүјү кими, мүәјјән фонетик дәјишикликлијә уғрајараг тамамилә башга вә һәм дә конкрет ики мә'наја маликдир: 1) *чолпа, чаван хоруз*, 2) *чаван баларысы*. Мәсәлән: Илкин *бечә* тәк банлајараг халгы ојатдыз (*Сабир*). Күлпәринин Идрис үчүн сахладығы *бечә* балы Әлјаровун чох хошуна кәлди (*Һ. Меһди*). Дилимизә дахил олуб вәтәндашлыг һүгугу газанмыш бечә сөзү ејни заманда бечәләмәк, бечәләмә, бечә вермә вә с. кими јени сөз вә ифадәләрин јаранмасына әсас вермишдир.

6. Бәстә сөзү фарс дилиндә «бәстән» (*бағламаг*) фе'ли сифәт формасы олуб, *бағланмыш* вә *бағлы* мә'наларыны ифадә едир.

Азәрбајҹан дилинә кечмиш бу сөз мүәјјән фонетик дәјишикликлијә мә'руз галмагла јанашы, өзүнүн илкин вә әсл мә'насындан узаглашмыш, дилимиздә *гыса, кодәк, алчаг* мә'наларыны кәсб етмишдир (бәстә бој.)

Гејд етмәк лазымдыр ки, фарс дилиндә «бәсте» сөзү вахтилә омоним олуб *мусиги, нәғмә* мә'наларында да ишләнмишдир. Лакин онун бу икинчи мә'насы архаиклашмышдыр. Марағлы бурасыдыр ки, фарс дили үчүн архаик һесаб олунан «бәсте» сөзүндән Азәрбајҹан дилиндә бәстәләмәк фе'ли јаранмыш вә о, умумишләк сөзләрдән биринә чеврилмишдир.

Азәрбајҹан дилиндәки бәстәкар сөзү дә етимоложи бахымдан фарс дилиндәки «бәстә» сөзүндән әмәлә кәлмишдир. Лакин бу сөз өз гурулуш моделинә көрә фарс дилинин сөз јарадычылығы нормаларына ујғун шәкилдә формалашмыш-

дыр; белә ки, бу дилдә «исим+кар» моделли сөзләр аз дејилдир, мәсәлән, «сетәмкар», «ријакар», «ченајәткар» вә с.

Бу да марағлыдыр ки, етимоложи бахымдан фарс дилинә мәнсуб олан «бәстекар» сөзү бу дилдә чох аз ишләнән сөз олмагла јанашы, бизим дилимиздәки ејни сөздән тамамилә фәргли мә'на — *ләнк иш көрән* мә'насыны билдирир.

7. Дилимиздәки чешмәк халис фарс сөзү олуб «чешм» (*көз*) вә «әк» шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Лакин о, һазырда бу дилин ишләк сөзләриндән һесаб олунмур. Һәтта, демәк олар ки, *көзлүк, ејнәк* мә'насында ишләнмир; бу мә'наны ифадә етмәк үчүн әрәб мәншәли «ејнәк» («ејн» әрәбчә «көз» демәкдир, «әк» исә фарс дилинә мәхсус шәкилчидир) сөзүндән истифадә олунур. Лакин Азәрбајҹан дилинин лүғәт тәркибиндә өзүнә јер тапан һәм фарс мәншәли чешмәк, һәм әрәб мәншәли ејнәк, һәм дә бу дилин өзүнүнкү олан көзлүк сөзләринин ишләнмә даирәси мүгајисә едиләрсә, јәгин ки, чешмәк сөзүнүн үстүнлүк тәшкил етдијини сөјләмәк сәһв олмаз.

8. Дилимиздәки бәдәннүма (*бүтүн бәдәни көстәрән*) сөзү дә *чешмәк* типли сөзләрдәндир. Бу сөз фарс дилиндәки «исим + фе'л көкү» модели үзрә «бәдән» исми илә «нәмудән» (*көстәрмәк*) фе'линин көкү олан «нема»-дан әмәлә кәлмишдир. Лакин буна бахмајараг, бу сөз фарс дилиндә истe'малдан дүшмүшдүр; һәтта лүғәт китабларында белә, онун һаггында гејдләрә тәсадүф едилмир. Азәрбајҹан дилиндә исә һәмин сөз өз илкин мә'насыны инди дә сахлајыр. Мәсәлән: Гәрәнфил бәдәннүма күзкүнүн габағында дуруб, узун, гара сачларыны дарајырды (Һ. Меһди).

9. Рузикар фарс сөзү олуб «руз» (*күн*) вә «гар» шәкилчисиндән ибарәтдир. Фарсча бу сөз «рузгар» шәклиндә тәләффүз олунур. Мә'насы *дүнја, замана* демәкдир.

Һәмин сөз Азәрбајҹан дилиндә мүәјјән фонетик дәјишикликлијә уғрајараг (рузикар) өз илкин вә әсл мә'насындан тамамилә узаглашмыш вә *меһ, күләк, сәрин јел, нәсим* кими јени мә'на кәсб етмишдир. Мәсәлән, Сәнин күлүшләрин бир *рузикар* кими әсәр.

10. Дилимиздәки бар сөзү фарс дилиндә бир сыра, о ҹүмләдән 1) *јүк*, 2) *дәфә*, 3) *бәһрә, сәмәрә, мејвә*, 4) *вар-дөвләт*, 5) *ана бәтниндә олан ушаг* вә с. кими мүхтәлиф мә'налар ифадә едир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Азәрбајҹан дилинә «бар» сөзү јалныз бирчә мә'нада, jә'ни мејвә, бәһрә мә'насында кечмишдир. Демәли, фарс дилиндә кениш вә мүхтәлиф мә'налара малик олан «бар» сөзү Азәрбајҹан дилиндә јалныз бир дар мә'наја маликдир.

Дилимиздә ишләнилән **бар вермәк, бара кәлмәк** вә с. кими ифадәләрин јаранмасында мәһз «бар» сөзү әсас рол ојнамышдыр.

11. Пәрт сөзү дә фарс дилиндә бир сыра мә'налара, мәсәлән, атма, тулламa; пәрт (олма); јолунуазма, сәһв јол вермә вә с. кими мә'налара маликдир. Лакин Азәрбајҹан дилиндә бу сөз јалныз бир мә'нада—пәрт (олма) мә'насында ишләнир. Мәсәлән: **Ишин бу јерә чатмасындан пәрт олмуш иштиракчылар өз наразылыгларыны билдирдиләр.**

12. Фарс дилиндән алынма сөзләр ичәрисиндә бә'зән еләләринә дә тәсадүф едилир ки, онлар фарс дилиндә бир фонетик тәркибә малик олмасына бахмајараг, Азәрбајҹан дилиндә ики мүхтәлиф фонетик тәркибдә формалашмыш вә һәр бири ајрыча мүстәгил мә'на кәсб етмишдир. Фарс дилиндәки «дәстгаһ» (апарат, ҹиһаз мә'насында) сөзү мәһз беләләриндәндир. Һәмин сөз Азәрбајҹан дилиндә һәм дәзкар, һәм дә дәскаһ шәклиндә, демәли, ики мүхтәлиф фонетик тәркибдә формалашмышдыр. Бу сөзләр, јә'ни дәзкаһ вә дәскаһ сөзләри етимоложи бахымдан ејни олмаларына бахмајараг, мә'налары бир-бириндән тамамилә фәрглидир. Belә ки, дәзкаһ өз илкин мә'насына ујғун олараг апарат, ҹиһаз, гурғу мә'насыны ифадә етдији һалда дәскаһ чаһ-ҹәлал, бүсат, гејри-ади мәнзәрә, бөјүк ишләр вә с. кими мә'налар билдирир.

М. Ә. САБИРИН ЈАРАДЫҸЫЛЫҒЫНДА ИНГИЛАБИ-ДЕМОКРАТИК ИДЕЈАЛАРЫН ФӘҺЛӘ МӨВЗУСУНДА ТӘРӘННҮМҮ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Саһибә ҺУСЕЈНОВА
Бакы План-Учот Техникумунун мүәллими

ИНГИЛАБИ идејалар фәдаиси, халгын јорулмаз нәғмәкары олан М. Ә. Сабир маһир сатирик сөз устады, надир истe'дада малик халг шаиридир.

Халгла бағлылыг, онун мәнафејини мүдафиә етмәк, сәсинә сәс вермәк Сабир јарадыҹылығынын әсас хәттини тәшкил едир. Халг һәјатынын вә мәишәтинин елә бир сәһифәси јохдур ки, шаир она дөнә-дөнә мүраҹиәт етмәмиш, ону өз әсәрләриндә ишыгландырмамыш олсун. Доғма халгынын, еләҹә дә әсарәт зәнҹири илә көлә һалына салынмыш бүтүн мәзлумларын арзу вә истәкләринә јахындан бәләд олан бөјүк сәнәткарымыз, онларын аҹынаҹаглы һәјат сәһнәләрини өз јарадыҹылыг тәхәјјүлүндән кечирәрәк, дәрин мүшаһидәләр вә үмумиләшдирмәләр нәтиҹәсиндә реализм вә халгилик принсипләринә әсасланан көзәл сәнәт әсәрләри јаратмышдыр. Шаирин гәләмә алдығы «Бејнәлмиләл» (1905), «Истигбал үчүн» (1906), «Гәм јемә» (1906), «Бакы фәһләләринә» (1906), «Тәранеји-әсиланә» (1907), «Нејләрдин, илаһи» (1908), «Сәбр ејлә» (1910) вә с. әсәрләри XX әср Азәрбајҹан әдәбијјатынын ән дәјәрли әдәби нүмунәләриндәндир.

Гәлби вәтәндашлыг һисси илә долу олан сәнәткарымыз сәнәт вә јарадыҹылыг мәсәләләринә һәср олунмуш әсәрләриндә XX әср әдәбијјатынын вәзифәләрини мүәјјәнләшдирмиш, реализм, һуманизм, халгилик, типиклик, сатира, јумор вә с. мәсәләләр һаггында Азәрбајҹан ингилаби-демократик сатирасына хас олан принсипләр ирәли сүрүлмүшдүр. «Тәранеји шаиранә» (1917), «Нә јазым» (1908), «Еј алны ај» (1910) вә с. әсәрләри шаирин әдәбијјата вә сәнәтә естетик мүнасибәтини ајдын ифадә едән манифест характерли ше'рләрдир.

Сулуки шаирин ејнән сәфа дејил дә, нәдир?
Вәтәнпәрәстә бу мәсләк рәва дејил дә, нәдир?
Насыл да әсрә көрә мәзһәр олмасын шаир?!
Фуады ләвһеји-кијтинума дејил дә, нәдир?!

Бу гәбилдән олан әсәрләриндә «сәнәт сәнәт үчүндүр» шүары алтында мүртәҹе мөвгеләриндән чыхыш едән буржуа мәдданларыны сатира атәшинә тутан Сабир «сәнәт һәјат үчүндүр» принсипини рәһбәр тутараг әдәбијјатын халгла бағлылығыны өз әсәрләриндә габарыг шәкилдә нүмајиш етдирди.

Истәр үмумтәһсил, истәрсә дә орта ихтисас мәктәбләриндә Сабир јарадыҹылығынын тәдриси кечмишин, индинин вә кәләҹәјин бүтүн әдәби вә иҹтимаи проблемләрини әһатә етмәлидир. Бу бахымдан шаирин фәһлә мөвзусунда јазылмыш әсәрләри бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Сабир XX әсрин әввәлләриндә ингилаби һәрәката гошулан фәһләләрин аҹынаҹаглы һәјатыны гәләмә алмагла онларын тарихи мүбаризә јолларыны

Scanned with MOBILE SCANNER

ишыгландырмыш, јени чәмијјәт гуручулугунда әвәзедилмәз ролуну әкс етдирмишдир.

Сабирин «Бакы фәһләләринә» адлы ше'риндә шакирдләр чәмијјәтин тарихән антагонист синифләрә бөлүнмәси илә, һаким даирәләрин фәһлә синфинә, о чүмләдән зәһмәткеш халг күтләләринә бәсләдикләри мәнфи мүнасибәтләрин истисмарчы маһијјәти илә таныш олур, фәһлә синфинин әдаләтли мүбаризәсинә өз мүсбәт мүнасибәтләрини билдирирләр.

XX әсрин әввәлләриндә чәмијјәтдә капиталист мүнасибәтләринин төрәтдији зиддијјәтләри халгын мадди не'мәтләрдән мәһрум олмасыны, ади демократик һүгуглардан истифадә едә билмәмәсини үрәк јанғысы илә нүмајиш етдирән сәнәткар, бу дәһшәтли ичтимаи бәладан хилас олмағын јолуну ингилаби мүбаризәдә вә халгларын бирлијиндә көрүрдү. «Бејнәлмилал», «Тәранеји-әсиланә», «Фә'лә өзүнү...», «Әкинчи», «Сәбр ејлә» ше'рләри бу чәһәтдән мараглыдыр.

Үмумтәһсил мәктәбләриндә шаирин һәјат вә јарадычылығы фонунда тәдрис едилән әсәрләр шакирдләрдә һуманизм, вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик һисси илә јанашы, ичтимаи һәјат һадисәләринә, сәнәт вә јарадычылыг мәсәләләринә реал вә тәнгиди мүнасибәтләрин дә формалашмасына зәмин јарадыр.

Јарадычылығынын идеја көкләрини халгын мүбаризәсиндән алан М. Ә. Сабир, хүсусилә Бакы пролетариатынын мүбаризәсиндән даһа чох тә'сирләнәрәк орижинал әсәрләр јаратды. Һәјатда ингилаб тәрәфдары олан бу бөјүк сәнәткарымыз классик поезијамыза јени мәзмун вә јени-јени сурәтләр кәтирәрәк әдәбијјат аләминдә дә ингилаб јаратды. М. Ә. Сабир чәмијјәтин әсас һәрәкәтверичи гүввәси олан фәһлә синфинин чәмијјәтдәки мөвгејини дүзкүн гијмәтләндириб, ону өз әсәрләриндә һаким синифләрә гаршы гојмагла фәһләни милјонларын һаггыны тәләб едән мүбариз хиласкар кими гәләмә алараг әдәбијјатымыза тамамилә јени олан фәһлә мөвзусу кәтирди вә бу мөвзуну апарычы мөвзулар сәвијјәсинә јүксәлтди.

Чәмијјәтин демократик әсаслар үзәриндә гурулмасы вә үмумхалг һакимијјәтинин јарадылмасы бөјүк шаиримизин кәләчәк һаггындакы програмынын ән башлыча чәһәти иди.

Мәишәтдәки нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн чәмијјәтдә әсаслы дәјишиклик јарадылмасы мәсәләси Сабири

даим дүшүндүрмүш вә бу мәсләк уғрунда о, өз ингилаби сатирасынын бүтүн имканларындан истифадә етмишдир.

Сабир мәсәләни ингилаби демократик-идејалар сәвијјәсинә галдырараг, зүлмә дөзмәмәк фикрини кәндлинин торпаглары мүлкәдардан алмасы, фәһләнин «һүгуг үстә» капиталист илә мүбаризә апармасы кими изаһ едир. Беләликлә дә чар мүтләгијјәтинин деврилмәсини, халг һакимијјәтинин гурулмасыны арзулајыр.

Сабир сатирасынын кәшфи олан фәһлә сурәти бу бөјүк сәнәткарын идеја чарчысына чеврилди. Мүәллифинин халги кәдәри, бәшәри е'тиразы, ичтимаи-сијаси бахышлары, үсјанкар нидалары бу образ васитәсилә өз бәдии һәллини тапды.

Сабир јарадычылығынын ән бөјүк мәзијјәти һагда профессор Ә. Мирәһмәдов јазыр: «Сабир сатираларында тәсвир олунан фәһлә Азәрбајчан әдәбијјатына, бир гәдәр кеч олса да, јенича кәлмиш мүсбәт гәһрәман иди. Бу гәһрәман бизим ше'римизин үфүгләриндә илк дәфә «Бакы фәһләләринә» әсәри чыхдығы заман көрүнмүшдүр» («Сабир», Бакы, 1958, сәһ. 139).

1906-чы ил ијулун 1-дә «Молла Нәсрәддин» журналында дәрч олунан «Бакы фәһләләринә» ше'ри шаирин фәһлә мөвзусунда јаздығы илк әсәридир. Әсәр 1905-чи илдә фәһлә һәрәкатынын кениш вүс'әт алараг бејнәлхалг әһәмијјәтә малик олмасыны тәсвир едән мисраларла башланыр:

Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран едир инди,
Фәһлә дә өзүн дахили-инсан едир инди.

1905-чи илдә Русијада баш вермиш ингилаб Азәрбајчан фәһләсинин дә тарихи мүбаризәсинә чеврилди. Фәһлә артыг бу ингилаб саһәсиндә мүәјјән тәчрүбә әлдә едәрәк, өз һүгугу уғрунда мүбарзә апаран мәтин дөјүшчүјә чеврилмишди. В. И. Ленин бу дөврдә фәһлә синфинин вәзијјәтиндән бәһс едәрәк јазырды: «Русијада фәһлә даһа әввәлки фәһлә дејилдир. Русијада фәһлә артыг мүәјјән тәчрүбә әлдә етмишдир» (Әсәрләри, 19-чу чилд, Бакы, 1951, сәһ 381).

М. Ә. Сабирин фәһлә мөвзусунда јаздығы әсәрләр дә даһи рәһбәримиз В. И. Ленинин фикри илә сәсләшир вә тарихи инкишафын јени мәрһәләсинә гәдәм гојмуш Бакы фәһләләринин ингилаби мүбаризәсини әкс етдирир. Шаир артыг ајылараг инсан олдуғуну дәрк едән вә өзүнүн инсанлыг һүгугуну тәләб едәрәк саһибкарла «әдавәт апаран» фәһләни вә ичти-

MOBILE SCANNER

ман һәјатдакы ојанмадан горхуја дүшән саһибкары гаршылашдырмагла онларын арасындакы учурумун нә гәдәр дәрин олмасыны көстәрир:

Олмаз бу ки, һәр әмрә дәхаләт едә фә'лә,
Дөвләтли олан јердә чәсарәт едә фә'лә,
Асудә нәфәс чәкмәјә һаләт едә фә'лә,
Јанинки һүгуг үстә әдавәт едә фә'лә!
Бу чәрхи фәләк тәрсинә дөвран едир инди,
Фәһлә дә өзүн дахили-инсан едир инди.

Пролетариатын мүбаризәсинә һагг газандыраараг, онун азадлыг нидаларына сәс верән шаир, ејни заманда, мәнфи типин дили илә верилмиш әкс мә'налы сөзләрлә фәһлә синфинин, үмумијјәтлә, мәзлумларын буржуазија тәрәфиндән амансызчасына истисмар олундуғуну көстәрир. Әсәрдә бир тәрәфдән мәзлумларын чырыг кејими, јохсул комасы, дикәр тәрәфдән исә онларын јувасыны тармар едәрәк бөјүк сәрвәт топламыш ағаларын чаһ-чәлалы гаршылашдырылыр. Шаир бу бәдии мүгајисә заманы охучунун көзү гаршысында көһнә дүнјанын кениш мәнзәрәсини чанландырыр.

М. Ә. Сабирин «Бакы фәһләләринә» ше'ри фәһлә мөвзусунда јазылмыш илк әсәр олдуғу үчүн бурада фәһлә сурәти там, јеткин шәкилдә дејил, анчаг бир сыра мүһүм хүсусијјәтләри илә әкс олунмушдур. Бу әсәрдә һәлә әдәбијјат аләминә јеничә гәдәм гојмуш фәһлә өз јеткинлик дөврүнү кечирәрәк кәләчәк әсәрләриндә инкишаф үчүн зәмин јарадырды.

Тарихән һәјатда ичтимаи инкишаф јолу кечән фәһлә Сабир јарадычылығында да ејни мәрһәләни кечәрәк «Фә'лә өзүнү...» (1907) вә «Тәранеји-әсиланә» (1907) ше'рләриндә өз мүкәммәл бәдии әксини тапды.

Мүштәрәк мотивләринә бахмајараг, бу әсәрләрин һәр бири һәјатын јени, мүһүм чәһәтләрини әһатә едир. «Бакы фәһләләринә» ше'риндән бир ил сонра јазылмыш «Фә'лә өзүнү...» вә «Тәранеји-әсиланә» ше'рләри Сабирин дүнјакөрүшүнүн сијаси чәһәтдән даһа да зәнкинләшдијини көстәрирди. Әввәлки әсәрләриндән фәргли олараг шаир бурада ингилаби мүбаризәнин әсас шүары олан һүгуг бәрабәрлији мәсәләсинә тохунур, мүбаризәнин сијаси мәсәлә үстүндә кетдијини үстүөртүлү истеһза јолу илә сатирик планда охучулара чатдыраараг әсәрин идејасыны даһа да дәринләшдирмәјә мүвәффәг олур.

«Фә'лә өзүнү...» ше'риндә Бакыда капиталист мүнасибәтләринин инкишафда олдуғу дөврү ишыгландыран бөјүк сатирик, фәһлә синфинин ачыначаглы һәјатыны буржуазијанын етик көрүшләри, онун фәһләләрә мүнасибәти, бу шәраитдә пулун капитала чевриләрәк һөкмранлығы фонунда вердији үчүн даһа чанлы вә габарыг шәкилдә тәчәссүм етдирир. Һәјатда тәзад тәшкил едән бу ичтимаи фактлар Сабир аләминдә өз реал вә дүзкүн әксини тапмагла шаирин јарадычылығына јенилик, рәнкарәнклик вә мүасирлик руһу верирди.

Ше'рдә мадди не'мәтләрин јарадычысы олан фәһләләрин бу не'мәтләрдән мәһрум олмалары, инсанлыг һүгугундан истифадә едә билмәмәләри, ағыр күзәран кечирмәләри поетик бир шәкилдә тәрәннүм едилир. Сатиранын пролоғу кими верилән:

Фә'лә, өзүнү сән дә бир инсанмы санырсан?!
Пулсуз киши, инсанлығы асанмы санырсан?

бејти буржуа гурулушунун дәгиг тәрчүмеји-һалыны ифадә едир.

Гејд етдијимиз кими, әсәрин мүнагишә вә зиддијјәти гаршысында дуран мәсәлә һүгуг вә бәрабәрлик мәсәләсидир. Бурадакы фәһлә даһа әзмли, даһа мәтанәтлидир. Артыг амалы азадлыг олан фәһләнин сијаси шүуру да бу мүбаризә нәтичәсиндә ојаныб формалашмышдыр.

Әсәрдә тәнгид олунан буржуа сурәти даһа ачыглы вә даһа кинли тәзаһүр едир. О, фәһләнин мүбаризәсиндән дәһшәтә кәләрәк онун сијаси шүуруну күтләшдирмәјә, өз үстүнлүкләрини садаламагла фәһләнин нәинки она тај олмадығыны, һәтта инсан олмадығыны, «үмарәјә» сөз демәјә һаггы олмадығыны сүбут етмәјә чалышыр.

Әсәрдә даһа бөјүк ичтимаи мәсәләләрә тохунан Сабир фәһләләрин, о чүмләдән халг нүмајәндәләринин дөвләт думасында вә идарәләриндә иштирак етмәк һүгугундан мәһрум олдугларыны көстәрәрәк јазыр:

Һәр мәчлиси-алидә сохулма тез арајә,
Сән дур ајаг үстә, демә бир сөз үмарәјә,
Чаиз дејил инсанча данышыг фүгурајә.
Дөвләтлиләрә кәндини јексанмы санырсан?!
Ахмаг киши, инсанлығы асанмы санырсан?!

Бурада биз Сабир јарадычылығынын даһа бөјүк мәзијјәти илә таныш олуруг. «Өз фәзлини пулсуз едәмәз кимсәјә исбат» демәклә фәһлә синфинин изафи дәјәрин јарадычысы

олдуғуну дәрк едиб өз әсәриндә көстәрмәси вә «Бир аббасы күн муздуну милјанмы санырсан?!» демәклә капитализм чәмијјәтиндә пул фетишизмини габарыг вә ајдын көстәрмәси онун фәрди бир исте'дада малик олмасыны сүбут едир.

«Фә'лә өзүнү...» ше'ри өз идеја вә бәдии дәјәринә көрә әдәбијјат аләминдә мүәллифинә шөһрәт кәтирән әсәрләр сырасына дахилдир.

Сабирин фәһлә һәјатына һәср едилмиш үчүнчү, ән мүкәммәл әсәри олан «Тәранеји-әсиланә» ше'риндә фәһлә-капиталист мүнасибәтләри даһа ачыг вә ајдын әкс етдирилмишдир. Бурада тәсвир олунан фәһлә сурәти шаирин «Бакы фәһләләринә» вә «Фә'лә өзүнү...» ше'рләриндәки сәләфләриндән фәргли олараг ичтимаи мүһитин бүтүн хүсусијјәтләрини вә кејфијјәтләрини өзүндә чәмләшдирир. Бу әсәрдә тәсвир олунан фәһләнин мүбаризәси артыг һәм сијаси, һәм дә игтисади характер дашыјыр. Капиталист зүлмүндән чана дојмуш фәһлә дөвләт трибунасындан чыхыш етмәк үчүн «зала доғру дырмашыр». Бу һәјати фактлары сатирик планда гәләмә алан Сабир фәһләнин мүбаризәсини капиталистин дили илә белә ифадә едир:

Нә сохулмусан арајә, а башы бәлалы, фә'лә?!
Нә хәјал илә олубсан белә иддиалы, фә'лә?!
Сәнә динмәдикчә, әбләһ, азыхыб јолун чашырсан,
Гапыда дајанмајыб да зала доғру дырмашырсан,
Гара фә'лә олдуғундан бәјү ханла чулғашырсан,
Бәјә биздә көрмәјирсән бу гәдәр чәлалы, фә'лә?!

Пролетариатын ән габагчыл дәстәси олан фәһлә синфинин ичтимаи һәјатында тарихи ролуну дүзкүн гијмәтләндирән шаир, онларын мүбаризәсини һәртәрәфли ишыгландырмышдыр. Фәһлә синфинин, бүтүн мүтәрәгги гүввәләри бирләшдирәрәк, ағалар дүнјасына гаршы чыхмасы саһибкары чашдырыр, о. бу бирлик гаршысында өз ачизлијини дәрк едәрәк горхуја дүшүр вә чырыг палтарлы, ач-јалавач фәһләни данламагла, горхутмагла, өз чәлалыны нүмајиш етдирмәклә мүбаризәдән јајындырмаг истәјир. Лакин тарихин сүбут етдији кими, «бу мүбаризәдә өз зәнчириндән башга итирәчәји бир шеји» олмајан фәһлә синфи даһа гәтијјәтлә мүбаризәјә киришир. Әвәлләр бәјә, хана јалваран бәшәријјәтин бүтүн јохсул вә касыб күтләләри фәһлә синфинин ачдығы бу јени чығырла ирәлиләјәрәк өз һаггыны тәләб едән бир иттиһамчы кими чыхыш

едирди. Мәзлумларын бу тарихи гәләбәси шаири севиндирир, өз севинчини гәләмә алараг сатирик планда даһа габарыг шәкилдә белә ифадә едир:

Белә иди адәт әввәл, бәјә јалварарды касыб,
Нүчәбаләри көрәндә ајаға дурарды касыб,
Икигат олуб әдәблә бәјә баш вурарды касыб,
Вар иди вәфалы касыб, вар иди һәјалы фә'лә!
Дәјишиб зәманә инди, доланыб бүтүн үмурат,
Ајағы чарыглылар да кәлиб истәјир мүсават,
Белә әсрдә мәишәт бизә хош кечәрми, һејһат!
Ајылыб јатан чамаәт, көз ачыб гапалы фә'лә!

Көрүндүјү кими, кечмиш замандан саһибкарын тәәссүфлә сөһбәт ачмасы артыг капитализмә архаланан истисмарчы чәмијјәтин дахилиндә чүрүмә просеси кетдијини вә мәһвә мәһкум олундуғуну көстәрир.

М. Ә. Сабир фәһлә мөвзусунда јаздығы әсәрләриндә Азәрбајчан поезијасына јени мөвзу, јени тәсвир објекти вә јени образлар аләми кәтирмишдир. Сабирин фәһлә сурәтләри бә'зи тәдгигатчыларын дедији кими, сүст, ачиз инсан групу дејил, онлар артыг өз достуну, душманини таныјан али мәчлисләрдә сәсини учалтмаг истәјән, өз гануни һүгугларыны горумаға гадир олан халг нүмајәндәләридир. Фәһләләрин бу мүтәшәккиллији саһибкары горхуја салыр, капиталист тәшвиш кечирир, Сабир бундан севинир, чүнки о, халгын башладығы мүбаризәнин ајдын сабаһыны көрүрдү.

Scanned with MOBILE SCANNER

ИФАДӘ ҮЧҮН МӘТН

ГРИВЕННИК.

Күнорта јемәјиндән сонра шакирдләрә сәрбәст иш—инша верилди. Мүәллим «Бу күн һаггында тәәссүрат» мөвзусуну тәклиф етди. Әлавә олараг мәктәбимизин һәјатында баш верән һәр һансы лазым билдијимиз һадисәләр һаггында да јазмағы мәсләһәт көрдү. Бир сөзлә, нә мүнасибдирсә...

Бүтүн ушаглар мөвзу үзәриндә хејли дүшүндүләр. Бә'зиләри мәктәб һәјатындан күлмәли һадисәләри јада салды, башгалары өзләриндән уйдурдулар. Мән исә чох фикирләшмәдим, Илја Николајевичин ријазијјат дәрсиндә иштиракы вә мәсәләнин һәлли планыны ајдынлашдырмасы јадымдан чыхмырды. Мән бу барәдә јазмағы гәрара алдым. Белә јаздым:

«Бу күн сәһәр саат 9-да ријазијјат дәрси заманы чәнаб директор Илја Николајевич синфимизә кәлди. Мәни јазы лөвһәсинә чағырдылар вә «гривенник» (он гәпиклик) сөзү бир нечә дәфә тәкрар едилән мәсәлә вердиләр. Мән мәсәләни јаздым, охудум вә һәллини планлашдырмаға башладым. Чәнаб директор Илја Николајевич мәнә көмәкчи суаллар верди вә мән һисс етдим ки, о, «гривенник» сөзүнү азачыг тәләффүз едә билмәди, бу сөзү «гивенник» шәкилдә деди. Бу мәним јадымда галды вә фикирләшдим: Мән шакирдәм «р» сәсини дүзкүн тәләффүз едирәм, анчаг о, директордур, белә бөјүк вә алим адам «р» сәсини тәләффүз едә билмир, «гг» дејир.

Сонра башга хырда мәсәләләр һаггында јаздым вә бунунла да иншаны тамамладым. Нөвбәтчи дәфтәрләри јығды вә мүәллим В. А. Калашникова верди.

Ики күндән сонра охунан мәгалә әсасында ифадә јазмалы идик. Дәфтәрләри пајладылар. Һамымыз гијмәтләри өјрәнмәјә тәләсдик...

Мүәллим Калашников гәсдән мәним дәфтәрими өзүндә сахлады. Сонра дәфтәри үзүмә чырпыб, әсәби һалда деди: «Донуз!».

Мән дәфтәри көтүрдүм, ачыб бахдым. Јазы гырмызы хачларла гаралаһмыш, ахырында исә «о» (сыфыр) гијмәти јазылмыш, имза едилмишди. Мән өзүмү ағламагдан сахладым. Көзләримдән јаш кәлди...

Јазы заманы Илја Николајевич синфә кәлди. Саламлашыб јазыны давам етдирдик. Илја Николајевич парталарын арасы илә кәзир, дајаныб јазылара бахырды. Мәнә чатанда кечән инша јазымда гырмызы хачлары вә сыфыры көрдү, бир әлини чијнимә гојуб, дәфтәри о бири әлинә көтүрәрәк охумаға башлады. Охујур вә күлүмсәјирди. Сонра мүәллими јанына чағырыб сорушду: «Василий Андрејевич, сиз нә үчүн бу оғланы гырмызы хач ордени вә ири картошка илә мүкафатландырмышсыныз? Инша грамматик чәһәтдән дүзкүн, ардычыл јазылмыш, һеч бир уйдурмаја, сүн'илијә јол верилмәмишдир. Башлычасы, сәмими јазылыб, сизин мөвзуја тамамилә ујғундур».

Мүәллим пәрт һалда мәним иншамда мүдиријјәт үчүн гәтијјән мүнасиб олмајан сөзләр ишләдилдијини вә бунун Илја Николајевичә аид олдуғуну сөјләди... Директор И. Н. Улјанов онун сөзүнү кәсиб деди: «Бу инша ән јахшы јазылардан биридир. Сиз мөвзунуза фикир верин: «Бу күн һаггында тәәссүрат». Шакирд кечән дәрсдә олан һадисәләр һаггында тәәссүратларыны јазыб. Ә'ла иншадыр». Сонра о мәним гәләмими көтүрдү вә иншанын ахырында «ә'ла» јазыб гол чәкди: «Улјанов».

Мәтн «Началнаја школа» журналынын 1937-чи ил. 11-чи нөмрәсиндә Н. К. Крупскајанын чап едилмиш «Хатирәләрдән» мәгаләси әсасында ишләнмишдир.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Суал. «Оғудун гајытмасы» филминин адында әввәлинчи сөзүн јазылышы дүзкүндүрмү? Һәмин сөзә саитлә башланан шәкилчиләр артырылдыгда онун көкүндәки сон саит дүшмүрмү?

С. Әһмәдова — Бакы.

Чаваб. Әслиндә бир һечалы олуб, бизим дилимиздә икиһечалы сөсләнән вә јазылан **гәбир, гәдир, гисим, ејиб, әтир, зеһин, изин, исим, нәсил, өмүр, сәбир, сәтир, синиф, фәсил, фикир, чисим, шәкил** кими алынма сөзләрә саитлә башланан һәр чүр шәкилчи артырылдыгда (**гәбиристан** сөзүндә—стан шәкилчиси самитлә башланан шәкилчидир, онун әввәлинә артырылан **и** саити һәмин шәкилчинин фонетик тәркибинә дахил едилмир), онларын көкүндәки сон саит тәләффүздә дә, јазыда да дүшүр. Мәсәлән: **синиф—синфин, синфә, синфи** (мүбаризә); **фикир—фикрим, фикри- фикрә** вә с.

Алын, бејин, бојун, бурун, гарын, оғул кими сөзләр исә әсл Азәрбајчан сөзләри олуб, тәрәнишиндән икиһечалыдыр. Белә сөзләрә јалныз мәнсубијјәт шәкилчиси артырылдыгда онларын көкүндән сон саит дүшүр. Мәсәлән: **алным, бејнимиз, бојнунда, гојнува, бурну** вә с. Саитлә башланан һал шәкилчиләри артырдыгда исә онларын көкү фонетик чәһәтдән һеч бир дәјишикликә уғрамыр: **алнынын** (тәри), **оғулун** (е'тибары), **бејинин** (сирри), **шәкилә** (бахыш) вә с. Гејд етмәк лазымдыр ки, нитгдә белә сөзләрин мүәјјән һалда ишләнмәсинә чох аз тәсадүф едилир.

Демәк, сөзүн сон саити дүшә билән сөзләрин һамысы ејни бир орфографик гајдаја табе дејил. Узун мүддәтдән бәри нә лингвистик, нә дә методик тәдгигатларда һәмин сөзләрин фәргләндирилмәси һаггында әсаслы фикир сөјләнилмәмишдир; онлар јазылышча ејни бир група дахил едилмишдир. «Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары»нда да бу фәргләнмә һаггында һеч бир гејд белә, верилмәмишдир. Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы нәздиндә Терминолокија Комитәсинин орфографија комиссијасы һәмин мәсәләни мүзакирә едәрәк «Гајдалар»ын тәкмилләшдирилмиш вариантында, гејд етдијимиз һәр ики гајданы хүсуси маддәләр кими формалашдырмагы мәгсәдәујғун һесаб етмишдир.

Дејиләнләрдән белә бир методик нәтичә чыхармаг лазымдыр ки, икинчи група дахил етдијимиз икиһечалы сөзләрә саитлә башланан һал шәкилчиләри артырдыгда онларын көкүндәки сон саитин дүшүб-дүшмәмәси илә әлагәдар сәһвләр һәләлик јазы ишләринин гијмәтләндирилмәсиндә нәзәрә алынмамалыдыр.

Суал. Сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәси гајдаларында көстәрилир ки, тәркибиндә гоша самитләр олан сөзләр (тәјјарә, тәрәддүд аддымламаг вә с.) сәтирдән сәтрә кечириләркән һәмин самитләрдән бири сәтрин сонунда сахланылмалы, дикәри исә јени сәтрә кечирилмәлидир; мәсәлән, **ад-дымламаг, һәдиј-јә** вә с. Мәкәр һәмин сөзләри башга һечаларына көрә сәтирдән сәтрә кечирмәк олмазмы?

Р. Искајилова — Бәгә.

Чаваб. Сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәсиндә ики үмуми гајда вар: 1) сөзләр сәтирдән сәтрә анчаг һечаларына көрә кечирилир, 2) бир һәрфдән ибарәт һечаны сәтрин сонунда сахламаг вә ја јени сәтрә кечирмәк олмаз. Дикәр гајдалар јалныз хүсуси һаллары, јә'ни сөзүн мүәјјән һиссәси илә (орфограмы илә) бағлы олан һаллары әһатә едир. Гоша самитли сөзләрин сәтирдән сәтрә кечирилмәси илә әлагәдар гајда да беләләриндәндир. Бу о демәкдир ки, әкәр һәмин сөзләрин сәтирдән сәтрә кечирилмәси мәһз гоша самитләрин ишләндији һиссә илә әлагәдардырса, гоша самитләри сәтрин сонунда сахламаг вә ја јени сәтрә кечирмәк олмаз. Ајдындыр ки, ејни сөзләр дикәр һиссәләринә көрә сәтирдән сәтрә үмуми гајдалара мувафиг олараг кечирилмәлидир: мәсәлән: **һә-дијјә-ләр, һәдијјә-ләр; аддым-ламаг, аддымла-маг** вә с.

Демәк, гоша самитли сөзләри јалныз гоша самитләри олан һиссәсиндән сәтирдән сәтрә кечирмәк һаггындакы мүлаһизә тамамилә әсассыздыр, сәһвдир.

Суал. Нә үчүн али мәктәбләрә гәбул имтаһанларында инша јазыны дөрд сәһифәдән артыг јазмага имкан јарадылмыр? Ахы бә'зән елә мөвзулар верилир ки, абитуријент сечдији мөвзуну гәтијјән дөрд сәһифәдә там әһатә едә билмәз; мәсәлән: «С. Вурғунун јарадычылығында империализмин ифшасы», «С. Вурғун јарадычылығында вәтән ешги, халг јарадычылығы» вә с.

Т. Мухтаров — Шуша шәһәр 2 нөмрәли интернат-мәктәбин X синиф шакирди.

Scanned with MOBILE SCANNER

Чаваб. Мә'лумдур ки, али мәктәбләрә гәбул мүсабигә јолу илә апарылыр. Мүсабигәнин мәгсәди исә ән јахшылары сечмәкдән ибарәтдир. Азәрбајчан дили вә әдәбијјат үзрә имтаһанда абитуријентдән тәләб олунур ки, о, мөвзу даирәсиндә јығчам јазмағы бачарсын, әсас оланлары икинчи дәрәчәлиләрдән фәргләндирә билсин. Шүбһәсиз ки, бу тәләб имтаһан верән кәнчдән мүәјјән һүнәр, бачарыг тәләб едир.

Унутмаг олмаз ки, ејни бир мөвзуда, мәсәлән: «С. Вурғун јарадычылығында вәтән ешги, халг јарадычылығы» мөвзусунда бөјүк бир китаб да јазмаг мүмкүндүр. Абитуријент бу мөвзуну ишләркән орта мәктәб програмынын тәләбләрини әсас тутмалы вә мүмкүн гәдәр үмумиләшдирмәләрә даһа чох мејл көстәрмәлидир. Бир дә ки, иншада мөвзуну кениш әһатә етмәк һәлледичи рол ојнамыр, нәзәрдә тутуланлары зәнкин бир нитглә, фактларла ифадә етмәк дә мүһүм шәртдир. Абитуријент јүксәк гијмәт алмаг үчүн мөвзу илә әлагәдар ән әсас чәһәтләри тута билмәли вә онлары мәһз тәләб олунан һәчмдә әһатә етмәји бачармалыдыр. Демәк, иншаја верилән һәчмә дә мүсабигәнин тәләбләриндән бири кими јанашылмалыдыр. Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, гәбул имтаһаны вәрәгәләри ади шакирд дәфтәри вәрәгәләриндән даһа һәчмлидир.

Јери кәлмишкән суалла әлагәдар бир мәсәләјә дә тохунмаг пис олмаз. Бә'зи мүәллимләр јухары синифләрдә иншанын һәчминә ону гијмәтләндирмәјин илкин критеријасы кими јанашырлар. Бунун нәтичәсидир ки, бир сыра шакирдләр јүксәк гијмәт алмаг үчүн 8—10 вә даһа артыг һәчмдә инша јазмаға хүсуси сә'ј көстәрирләр. Буна, һәгигәтән, еһтијач вармы? Инамла дејә биләрәм ки, јох. Иншанын кејфијјәти онун һәчми илә дејил, мәзмунунун долғунлуғу, конкретлији илә өлчүлүр. Буна көрә һеч дә тәсадүф дејил ки, гызыл медаллара тәгдим олунан 5—6 сәһифәлик иншалара да онларын һәчми ирад тутулмур. Бир шәртлә ки, шакирд сәһифәләрдән исрафчылыгла истифадә етмәсин.

Суал. Инсан ады билдирән **Әлаға, Әлискәндәр** вә с. кими сөзләр мәтбуатда бә'зән **Әлиаға, Әлискәндәр** ... шәклиндә јазылыр. Бунларын һансы дүзкүндүр?

Ә. Шәфијев — Губа.

Чаваб. Орфографија гајдаларында көстәрилир ки, «...инсан адларыны билдирән мүрәккәб исимләрдә ики саит бир араја дүшәрсә, биринчи сөзүн сон саити атылыр; мәс.: Әләкбәр, Әләскәр, Әлаға, Мирзәли, Һачаға». Лакин сон илләрин јазы тәчрүбәси көстәрмишдир ки, бу гајда өзүнү доғрултмур. Белә адлардан бә'зиләринин саһибләри орфографијамызын һәмин гајдасы илә гәтијјән разылаша билмирләр. Мәрһум шаиримиз Ә. Күрчајлы да беләләриндән олмуш, өз адынын һәр јердә **Әлиаға** шәклиндә јазылмасына наил олмушдур. Елә буна көрә дә көстәрилән мүрәккәб адларын јазылышына аид ваһид гајда ирәли сүрмәк дүзкүн дејил. Бу, шәхсин рәсми сәнәдләриндә өз адынын нечә кетмәсиндән дә асылыдыр.

Инсан адларыны билдирән һәмин мүрәккәб исимләрдән бә'зиләриндә саитин атылмасынын мүәјјән мә'на дәјишиклијинә—белә исимләрин морфоложи бүтөвлүјүнүн позулмасына сәбәб олмасыны да нәзәрә алмамаг олмаз. Мәсәлән: **Ағаискәндәр** сөзүнү **Ағискәндәр; Балаәми** сөзүнү **Баләми,** еләчә дә **Әлиаға** сөзүнү **Әлаға** шәклиндә јаздыгда онларын биринчи компоненти **аға** әвәзинә **ағ, бала** әвәзинә **бал, Әли** әвәзинә **әл** шәклиндә формалашыр.

Бу гисмдән олан елә сөзләр вардыр ки, онлар мүасир дилимиздә гурулушча садә сөзләрә чеврилиб; јалныз етимоложи чәһәтдән мүрәккәб сөз кими галыб. Мәсәлән: **Әләскәр. Әләкбәр, Һачаға** вә с.

Орфографија гајдаларынын тәкмилләшдирилмиш вариантында бүтүн бунлар нәзәрә алынмыш, јухарыда көстәрдијимиз гајданы «Азәрбајчан дилинин орфографија гајдалары»ндан тамамилә ихтисар етмәк мәгсәдәујғун һесаб едилмишдир.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.

Scanned with MOBILE SCANNER

1981-чи ИЛДӘ «АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНДӘ ДӘРЧ ОЛУНМУШ МАТЕРИАЛЛАР

Әдәби шөһрәтин зирвәләриндә

А. Бабајев — Реалист сәнәткар, көркәмли ичтимаи хадим . . . . 4—21

З. Әкбәров — Низами јарадычылығында мә'нәви јүксәлишә чағырыш мотивләри . . . . . . 4— 3

Т. Рзајев — X синифдә Чавид јарадычылығынын тәдриси . . . . 4—13

Методика вә тәчрүбә

С. Ахундов—Низами јарадычылығынын шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсиндә ролу . . . . 1— 3

А. Бабаједе — Әдәбијјат тәдрисини Сов.ИКП XXVI гурултајынын тәләбләри сәвијјәсинә јүксәлтмәли . . . 2— 3

К. Вејсәлов—V синифдә әдәбијјатын Азәрбајчан дили илә әлагәли тәдриси тәчрүбәсиндән . . . . . 1—24

Ә. Гасымов — М. П. Вагифин јарадычылығыны нечә тәдрис едирәм . . . . 1—21

В. Гурбанов — Ичтимаи-сијаси вә әхлаги-етик мөвзуларда иншалар шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсинин васитәләриндән бири кими . . . . 2—43

М. Әлијева—Әдәбијјат дәрсләриндә тә'лим методларындан комплекс истифадә етмәјин сәмәрәлилијин һаггында . . . . 4—59

Ч. Әлијева — Азәрбајчан дили дәрсләриндә фразеоложи бирләшмәләр үзәриндә ишин апарылмасы тәчрүбәсиндән . . . . 4—40

Б. Әһмәдов — Хүсусиләшмәләр вә онларын тәдриси һаггында . . . . 3— 3

Б. Әһмәдов — Тә'лим методларынын тәкмилләшдирилмәсинә даир . . . . 4—27

А. Әһмәдова — Әдәбијјат дәрсләриндә тәдрис филмләриндән нечә истифадә едирәм . . . . . 3—36

И. Әһмәдов — «Биз — совет-халгыјыг!» мөвзусунда инша јазынын апарылмасы тәчрүбәсиндән . . . 3—16

Н. Әһмәдов — Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдриси илә әлагәдар ифадәли оху үзәриндә иш . . . . 3— 8

Р. Әһмәдов — «Вагиф» пјесинин тәдрисиндә тәдгигат материалларындан истифадә . . . . 4—53

Scanned with MOBILE SCANNER

П. Әләкбәрова — Јарадычы јазыларын апарылмасы тәчрүбәсиндән . . . . 3—29
Р. Әсәдов — Әдәбијјат тә'лими просесиндә електро-акустиканын јаратдығы јени дидактик имканлар . . 3—40
Ә. Кәлбәлијев — Әмәк просесинин тәсвиринә аид инша јазылара һазырлыг ишинин әсас истигамәтләриндән бири һаггында . . . . 2—23
А. Мәммәдов — Дүзкүн јазы тә'лиминдә етимоложи тәһлилдән истифадә . . . . 4—48
Р. Мустафајева — В. И. Ленинин «Кертсенин хатирәси» мәгаләсинин тәдриси һаггында . . . . . 2—15
Ф. Садыгов — Әдәбијјат дәрсләриндә естетик тәрбијәнин бә'зи мәсәләләри . . . . 2—50
С. Севдималыјев — Азәрбајчан дили дәрсләриндә фәнләрарасы әлагәдән истифадәјә даир . . . . . 1—16
А. Танрывердијева — Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләринин тәдрисинә даир . . . . 1—18
Ф. Һәсәнов — Азәрбајчан дилинә марағын артырылмасында тарихи мә'луматлардан истифадәнин ролу . 2—28
М. Һәсәнов, Ј. Әфәндијев — Көмәкчи нитг һиссәләринин синтаксислә әлагәли тәдриси . . . . . 1—10
Р. Һәсәнова — Азәрбајчан дили дәрсләриндә билик, бачарыг вә вәрдишләрин ашыланмасында алгоритмләрдән истифадә . . . . 4—34
Ш. Һүсејнов — Омонимлијин өјрәдилмәсиндә дидактик имканлардан истифадә . . . . 3—21
Н. Һүммәтов — Шакирдләрин фәал һәјат мөвгејини формалашдырмагда инша јазылардан истифадәнин имканлары һаггында . . . . 2—37

Бәдии әсәрләрин дили

А. Салаһова — И. Әфәндијевин бәдии әсәрләриндә неолокизмләр . . . . 1—29
М. Һүсејнов—М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романынын дили һаггында . . . . 1—32

Дидактик материаллар

Ифадә үчүн мәтн . . . . 4—88
Јохлама имлалар үчүн мәтнләр . . . . . 2—66
Јохлама имла үчүн мәтнләр . . . . . . 3—49

Өзүнүтәһсилә көмәк

А. В. Нехајев—Ана дили тә'лиминин әсас пријомлары 1—40
И. Һачыјев — Әдәбијјат мүәллиминин педагожи вә шакирдләрин әдәбијјатдан тә'лим әмәјинин нәтичәләринә гијмәт верилмәси һаггында . . . . 4—66

Нәзәри гејдләр

Ә. Абдуллајев — Јијәлик һалын синтактик вәзифәси һаггында . . . . 3—54

Scanned with MOBILE SCANNER

И. Вәлијев — Әдәби портретләр вә идеја тәрбијәси . . . 1—56
К. Вәлијева, В. Пинес—Азәрбајчан дилинин әсас лүғәти һаггында . . . . 1—62
Т. Дадашова — Ч. Чаббарлы характерләр устасыдыр 3—59
З. Гурбанов — Азәрбајчан дилиндә чохмә'налылыг 2—60
К. Әлијев — Һеча һаггында бир нечә сөз . . 2—54
З. Әлијев — Бә'зи алынма сөзләр һаггында гејдләр 2—57
Т. Рүстәмова — Фарс дилиндән алынмыш бә'зи сөзләрин семантик хүсусијјәтләри һаггында . . . . 4—75
И. Салеһов — Епистолјар үслуб һаггында . . 1—51
Ф. Хәлилов — Мирзә Әли Мо'чүз . . . . . 3—66
С. Һүсејнова — М. Ә. Сабирин јарадычылығында ингилаби-демократик идејаларын фәһлә мөвзусунда тәрәннүмү мәсәләләри . . . . 4—80
Б. Чәлилов — Гошулма әлагәси һаггында . . 1—54
Н. Мәммәдова — Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили үзрә шакирдләрин нитгиндәки гүсурлар вә онларын арадан галдырылмасы јоллары һаггында . . . . . 1—36
Ә. Аббасов — Рус мәктәбләри үчүн Азәрбајчан дили програмыны тәкмилләшдирмәјин әсас принсипләри. . . 2—63

Иш јолдашларымыз

Ш. Мәммәдов — Мүәллим өмрүндән сәтирләр . 3—73
Ш. Һәтәмоғлу — Өмрүн зинәти . . . . . 1—72

Консултасија

Ә. Әфәндизадә — Суаллара чаваб . . . . . 1—78
Ә. Әфәндизадә — Азәрбајчан дилиндән тә'лим материалларынын вә јохлама јазыларын планлашдырылмасына даир . . . . 2—72
Ә. Әфәндизадә—Суаллара чаваб . . . . . 4—90
А. Ибраһимов—Әдәбијјатдан програм материалларынын планлашдырылмасы /I, II рүбләр/ . . . . . 2—77
А. Ибраһимов—Әдәбијјатдан програм материалларынын планлашдырылмасы /III рүб/ . . . . . . 3—78

Елми ирсимиздән

Г. Казымов — Проф. Ә. Дәмирчизадә вә мүасир Азәрбајчан әдәби дили проблемләри . . . . . . 1—65

Гејри материаллар

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији коллекијасынын гәрары № 219 . . . . 1—86
XXI Республика педагожи мүһазирәләри . . . 3—93
Сизин китаб рәфиниз . . . . 1—94

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ КУШӘСИ

Сөз ојунлары.

1. Бу ојунда ики вә даһа артыг ушаг иштирак едә биләр. Әввәлчә өз аранызда јаратдығыныз нөвбәјә үјғун олараг бириниз бир чичәк ады дејин. Сонра дикәриниз башгасыны сөјләјин. Ојуну бу гајда илә давам етдирин. Ким дејә билмәсә, «тәслим» олмалыдыр. Ән чох мисал сөјләјән ушаг ојунун галиби һесаб олунур.

Ејни ојуну от, агач, көл, вәһши һејван вә с. адларына аид дә апармаг олар.

2. Бу ојунда да ики вә даһа артыг ушаг иштирак едә биләр. Бириниз шәһәр адларына аид бир мисал дејин. О бириниз һәмин сөзүн сон сәси илә башланан башга бир шәһәр ады сөјләјин. Ојуну бу гајда илә давам етдирин. Ахырынчы мисалы сөјләјән галиб һесаб олунур.

Унутмајын ки, сөјләдијиниз мисаллар ичәрисиндә сону ы вә г сәсләри илә битән сөз олмамалыдыр. Бунун сәбәби, јәгин ки, сизә мә'лумдур.

Һәр дөрд сөздән бири сәһв сечилмишдир.

сүр'әт	чапыг	әсәр
мәс'ул	јарыг	мешә
ме'мар	гырыг	кәрә
он'онә	чарыг	гуру

Синонимләрини тапын.

Верилмиш фразеоложи бирләшмәләрин бир сөздән ибарәт синонимләрини тапын.

дилини бағламаг
баш апармаг
баш ағрытмаг
башына даш салмаг

Вурғуларыны дәјишәндә.

Верилмиш сөзләрдән һәр бириндә вурғуларын јерини дәјишмәклә онлары тәләффүз един. Бу заман һәмин сөзләр һансы мә'налары ифадә едәр?

сәрин	бичин	алын
дәрин	әкин	галын

Scanned with MOBILE SCANNER